

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ
Інститут управління, психології та безпеки
Кафедра теоретичної психології

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗДАТНОСТІ ДО ЕМПАТІЇ**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
другого рівня
за спеціальністю 053 Психологія
Антон ГРУШКИ

Науковий керівник
професор кафедри
теоретичної психології,
доктор юридичних наук, професор
Зоряни КІСІЛЬ

Рецензент
професор кафедри
практичної психології,
доктор психологічних наук, доцент
Галини КАТОЛИК

Кваліфікаційна робота допущена до захисту
« ____ » _____ 2022 р., протокол № ____
Завідувач кафедри теоретичної психології
доктор психологічних наук, професор
_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП		2
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕМПАТІЇ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ		5
1.1.	Теоретичні підгрунття процесу емпатії	5
1.2.	Аналіз емпатії у наукових розвідках вітчизняних та зарубіжних учених	11
1.3.	Соціально-психологічні детермінанти розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку	14
Висновки до розділу 1		31
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ		33
2.1.	Характеристика методів та методик емпіричного дослідження емпатії у дітей молодшого шкільного віку	33
2.2.	Психологічний аналіз результатів дослідження емпатії у дітей молодшого шкільного віку	40
Висновки до розділу 2		66
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО - ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ		67
3.1.	Умови цілеспрямованого формування здатності до емпатії у молодших школярів	67
3.2.	Особливості корекційно–розвивальної роботи з молодшими школярами	70
Висновки до розділу 3		81
ВИСНОВКИ		82
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ		84
ДОДАТКИ		88

ВСТУП

У сучасній науці психології й педагогіці існуюча проблема емоційного розвитку молодших школярів є вкрай актуальною та віднесена до однієї із домінуючих. Перш-за-все, це пов'язано з багатоплановістю дефініції «емоційний розвиток» у різноманітних науково-теоретичних доктринах та окремих концепціях. Інтегруючи положення наукових розвідок емоційної сфери молодших школярів, слід тлумачити емоційний розвиток власне як системний логічний процес ускладнення й культивування емоційної сфери у конструкті загальної соціалізації молодшого школяра.

У низьці наукових розвідок зазначено, що власне молодший шкільний вік є не лише сензитивним для формування освітньої діяльності, але й дуже значним етапом соціального розвитку дитини, стосовно встановленні зв'язків дитини з оточенням поза межами родинних взаємовідносин. Прийняття дитиною нового соціального статусу та ролі школяра, здатність відповідати очікуванням оточуючих, придатність вибудовувати особисту поведінку згідно до соціальних зразків, формування особистісних очікувань стосовно поведінки оточуючих людей, роблять дитину молодшого віку сензитивними стосовно виховання у них емпатійних можливостей (Г. Абрамова, Т. Гаврилова). У низьці наукових розвідок обґрунтовано, що утворення умов до емпатійної взаємодії серед молодших школярів й вчителем та школярами є домінуючим чинником позитивного соціального розвитку дитини власне молодшого шкільного віку (Л. Божович, С. Якобсон).

Нинішнє суспільство відчуває вкрай гостру потребу у особистостях, котрі придатні ділитися зі своїм оточенням духовним багатством, не лише на словах, а й у вчинках виявити власну душевну щедрість. Априорі, сучасні умови державотворення, певні складнощі як у соціальній, економічній та соціально-політичній ситуації чинить вагомий вплив на процес становлення особистості, спричиняє значні зміни у потребах й мотивах її поведінки, моральних та психологічних сферах у цілому. Однозначно, що без теорії емпатії є неможливим

розвиток теорії особистості, розвиток міжособистісних взаємовідносин відносин, з'ясувати сутність людини власне як суспільної істоти. Отже, тому психологічний підхід до вивчення моральних якостей й ступеня емпатійності молодших школярів, власне як передумови покращення якості та ефективності виховної роботи є вкрай актуальним та необхідним. Враховуючи актуальність проблеми, та орієнтуючись на потреби практики, було скоординовано тему кваліфікаційної роботи: *“Психологічні особливості формування у молодших школярів здатності до емпатії”*.

Об'єкт дослідження: процес становлення особистості у молодшому шкільному віці.

Предмет дослідження: Психологічні особливості формування у молодших школярів здатності до емпатії

Мета дослідження: на основі теоретичного аналізу та емпіричного дослідження з'ясувати Психологічні особливості формування у молодших школярів здатності до емпатії

Гіпотеза дослідження: розвиток емпатії у молодших школярів буде більш ефективним, якщо елементи емпатії включаються в різноманітні види спільної діяльності і спілкування дітей.

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз основних підходів у наукових розвідках емпатії у психологічній науці.
2. Охарактеризувати психологічні та соціальні чинники розвитку емпатії у молодших школярів.
3. Емпірично дослідити рівень розвитку емпатії у молодших школярів та вікові й індивідуальні особливості її прояву.
4. Запропонувати корекційно–розвивальну програму розвитку емпатії для молодших школярів.

Експериментальна база дослідження: дослідження проводилось базі Новороздільської загальноосвітньої I – III ступенівшколи №5 м. Новий Розділ.

Методологічну основу дослідження становить: діалектичний метод, за допомогою якого проаналізовано такий феномен як емпатія (підрозділ 1, 1, 1,2); за допомогою історичного методу з'ясовано генезу основних підходів у наукових розвідках емпатії у психологічній науці. Завдячуючи психологічним методам наукового дослідження, а саме: тестуванню, анкетуванню, опитуванню здійснено емпіричне дослідження проявів емпатії у школярів молодшого віку (розділи 2, 3). В роботі використано концепцію свідомості (С. Рубінштейн); теорію єдності діяльності та спілкування у процесі формування особистості (Б. Ломов); теорію психічного розвитку дитини у молодшому шкільному віці (В. Давидов, О. Дусавицький, Д. Ельконін, Ю. Швалб); співвідношення емпатії й моральності (А. Валантинас, А. Соломатіна, Н. Шевченко), впливу різноманітних чинників на процес виховання емпатії (Р. Агавелян, Г. Михайличенко).

Наукова новизна: здійснено експериментальне дослідження емпатії власне як одного із компонентів образу молодшого школяра; позиціоновано, що у школярів в образі людини є присутніми наступні компоненти емпатії, а саме: добро, придатність до співчуття, вміння співпереживати та допомогати іншим; обґрунтовано, реалізовуватися за двома основними векторами, по-перше, розвиток якостей особистості школяра (емоційна чуйність), по-друге, придатність особистості школяра власне до емпатійної взаємодії (співчуття). Аргументована потреба у системному дослідженні емпатії на засадах компеляції принципів природничо-наукової й гуманітарної психології.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що здійснено аналіз психологічної сутності поняття емпатії; теоретико-методологічно обґрунтовано динамічність емпатії як своєрідної форми психічного сприйняття суб'єктом об'єктивної реальності, котра є опосередкованою внутрішнім світом іншої людини; прогнозується, що за умови цілеспрямованого виховання є можливим сформування і рефлексивно-особистісних елементів емпатії.

Практичне значення: апробований методологічний інструментарій можна використовувати у психолого-діагностичних дослідженнях особи молодшого

школяра. Запропонована система методів формування емпатії школярів може бути застосовано у практичній діяльності як шкільних психологів так і соціальних педагогів.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛО АНАЛІЗ ЕМПАТІЇ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ

1.1. Теоретичні підґрунтя процесу емпатії

Питання існування та генезису емоцій є однією вкрай важливих як психологічних, так і філософських та педагогічних проблем. Адже, власне у молодшому шкільному віці життєдіяльність дитини формується так, щоб превентувати усі прояви інертного ставлення, байдужості та емоційної глухоти, щоб активність школяра проявлялася власне через динамічний розвиток емоційного життя.

Емпатія й її еквіваленти, а саме: емпатійне переживання, співчуття ближнім, співпереживання були предметом дослідження багатьох психологічних шкіл, котрі є пов'язаними із проблемами дослідження комунікації, розвитку особистості, її взаємодії у різномітних видах діяльності. Емпатія є вкрай важливою складовою морального розвитку дитини. Емпатію розглядають як дуже ефективний засіб для розкриття та засвоєння внутрішньої сутності моральних взаємовідносин, етичних норм, сприяючи розвитку гуманних взаємовідносин, альтруїстичного методу поведінки. Так, емпатійне співчуття, співпереживання іншим людям є тим мотивом-посередником під час діяльності-допомоги. Власне емпатійність є одним із тих засобів котрі сприяють людині обмежувати власну агресивність. Емпатія є необхідною умовою особистісного розвитку дитини, її емоційної зрілості, а також міжособистісного взаєморозуміння.

Термін “емпатія” має походження від грецького слова “*patho*”, що значить глибокий, сильний, чутливий, близький до страждання. Префікс “*em*” значить скерований всередину. Поняття «емпатія» вперше з'явилася у англійському словнику у 1912 р. та була близькою до поняття «симпатія». Поняття «емпатії» у ануковий обіг увів Е. Тітченер, який трансформував німецьке слово «*einfuhling*»

(проникнення), застосоване у 1885 році Т. Ліппсом в контексті дослідження «теорії впливу мистецтва» [48].

Серйозні дослідження емпатії розпочались в ХІХ столітті в Європі, в рамках наук етики і естетики. Одним із перших тлумачень емпатії здійснено у 1905 році Зигмундом Фрейдом: «...Ми враховуємо психічний стан пацієнта, ставимо себе в цей стан і намагаємося зрозуміти його, порівнюючи його зі своїм власним» [43].

Враховуючи розвитком психологічної антропології, а також гуманітарної психології, зокрема, суб'єктного підходу до дослідження людини, зростанню визнання гуманістичної парадигми кардинально зросла кількість наукових досліджень емпатії. Перш-за-все, провадиться дослідження значення емпатії власне для психотерапевтів, медичних працівників, вчителів, викладачів, практичних психологів та ін.

Зазначено, що «емпатія» еволюціонування від нижчих власне інстинктивних форм до найвищих соціальних вічуттів. На думку Н. Кряжева «...витоки емпатії потрібно шукати в явищі емоційного зараження» [26]. Розвиток доктринальних положень про емпатію, розпочинається з розуміння емпатії «...як реагування почуттями на почуття до афективно - когнітивного процесу, розуміння внутрішнього світу іншого» [26]. Емпатія – це не результат інтелектуального зусилля. Це явище лежить швидше в області інтуїції. Деякі психологи вважають, що емпатія – властивість вроджена, і слабшає або збільшується лише в залежності від особистого життєвого досвіду людини. У розвитку емпатії велику роль відіграє процес самопізнання, коли людина вчиться розуміти себе самого, контролювати власні думки і почуття, йому стають зрозуміліше думки і почуття інших людей. Психологи також рекомендують копіювати міміку інших людей, жести, голос. Вважається, що таким чином ви вживаєтесь в роль, на хвилинку стаєте тією людиною, яку ви хочете зрозуміти. Адже практично всі великі драматичні актори володіють високим рівнем емпатії.

У трактуванні науковцями сутності емпатії можна виокремити такі основні тенденції у розумінні феноменології емпатії, а саме: «...Емоційний процес - переживання афективного стану іншого у відповідь на його емоційну поведінку. Когнітивний процес - розуміння, осмислення внутрішнього життя іншої людини, здатності прийняти роль, перспективу, позицію іншого. Складний афективно-когнітивний процес - взаємодія афективних (емоційних), когнітивних (пізнавальних) і конативних (моторних, дієвих, поведінкових, комунікативних) компонентів; цілісне утворення когнітивних, емоційних і моторних компонентів або ж як односпрямований емоційно-когнітивний процес» [9].

Явище емпатії дуже тісно взаєв'язано із емоційними та пізнавальними й психологічними властивостями особистості та проявляється, перш-за-все, під час комунікації, тому емпатія позиціонується нами як певна властивість, яка виявляється у усвідомленні внутрішнього світу іншої особистості, емоційному уведення в її життя. Емпатійні співпереживання можуть реалізовуватися у різноманітних формах поведінки-допомоги. Емпатія є глибоким та безпомилковим сприйняттям внутрішнього світу іншої особистості, її прихованих емоцій та смислових відтінків, застосування усієї глибини сприйняття цієї особистості не у власних, а в її інтересах.

Ми погоджуємося з думкою, що емпатія є усвідомленим співпереживанням наявному емоційному стану іншої особистості, без втрати почуття зовнішньої генези цього переживання, себто, володіння емпатією означає вміння сприймати суб'єктивний світ іншої особистості власне так, коли б сам сприймаючий і був цією особистістю, відповідно можна виснувати про те, що під емпатією слід розуміти усвідомлення емоційного стану іншої особистості, придатність емоційно реагувати на переживання інших осіб, також можемо сказати, що емпатія є пізнанням особистістю внутрішнього світу інших осіб, їх думок та відчуттів, співпереживання іншим та співчуття стосовно інших людей. Співчуття та співпереживання спонукає особистість допомогати іншим. Придатність до емпатії розвиває в особистості почуття проникливості – здібності до швидкого й

адекватного упізнання людей та відносин, до планування поведінки особистість. На ступені особистих характеристик проникливість допускає існування гуманістичного спрямування особи, ціннісної орієнтацій, вольових рис характеру. Як складова висококваліфікованої комунікації проникливість допускає низку умінь: бути уважним слухачем, враховувати вікові та індивідуальні характеристики співбесідників тощо.

Процесуальність емпатії реалізовується генетично взаємопов'язаним комплексом емоційно-когнітивних і конативних процесів, взаємодія котрих спричиняє їх специфічну своєрідність. Основним психологічним алгоритмом мікрогенези емпатії вважають власне емоційне перемикання, себто переключення із емоцій об'єкту емпатії саме на емоції її суб'єкта. Еволюцію емпатійного процесу зумовлюють множини дискретних і неперервних емоційних перемикань, а саме: перемикання із переживання об'єкта емпатії саме на хвилювання її суб'єкта й знову – на хвилювання об'єкта. «...Множина подвійних емоційних перемикань є основною складовою функціональної системи, яка забезпечує як мономодальне, так і різномодальне реагування суб'єкта емпатії на переживання її об'єкта. Різномодальне реагування на емпатогенну ситуацію є умовою біполярного розвитку емпатійного процесу – як у напрямку просоціальної, так і в напрямку асоціальної поведінки. Процес емпатії за своїм змістом є інтелектуальним та емоційним. При цьому емоції і відчуття однієї людини нетотожні тим, які переживає інша людина. Емоційний процес - переживання афективного стану іншого у відповідь у відповідь на його емоційну поведінку. Інтелектуальний процес – розуміння, осмислення внутрішнього життя іншої людини, здатності прийняти роль, перспективу, позицію іншого. Відповідно емпат – це людина з розвиненою здатністю до емпатії». [14].

Відповідно існують наступні форми емпатії, а саме: співпереживання та співчуття; активну та пасивну; рефлексорну та особистісну. Серед видів емпатії

виокремлюють «...емотивну, пізнавальну (предиктивну) та поведінкову (діяльнісну, вольову) емпатії» [35].

Дослідники феномену «емпатії» встановили її дві найважливі функції, а саме: 1) емпатія є чинником поведінки, і в даному аспекті емпатією часто пов'язують власне із альтруїстичною поведінкою особистості; 2) емпатія слугує специфічній емоційній формі пізнання, об'єктом котрого є людина [26]. Функціональні властивості емпатії позиціоновано системою емпатійних ставлень, котрі презентують її у соціальній взаємодії. Так, слушною є думка Т. Гаврилова, який зазначає, що «...емпатійний розвиток особистості забезпечується системою детермінуючих факторів – психофізіологічних, індивідуально-психологічних, типологічних та соціокультурних. Емпатія підлягає психокорекційному та розвивальному впливу на основі актуалізації й розвитку системної взаємодії її психологічних механізмів». [14].

Більшість учених-психологів схиляються до думки, що емпатії притаманні три рівні, а саме: 1) *Перший* рівень емпатії взаємопов'язаний із байдужістю. Таких особистостей більш за все цікавлять лишень свої власні думки, і якщо їм видається, що вони дуже добре знають та розуміють інших людей, тоді їхні висновки є часто помилковими. Водночас, усвідомити власні помилки їм заважає досить низький рівень емпатії та власні помилки подеколи можуть тривати впродовж усього життя. 2) *Другий* рівень емпатії полягає у епізодичній сліпоті до почуттів та думок інших людей та зустрічається найчастіше. Другий рівень є властивим будь-яким типам людей, хоч і в різноманітних виявах. Людина, що перебуває на *третьому*, найвищому рівні, характеризується постійністю, глибиною і точністю розуміння іншої людини, уявним відтворенням його хвилювань, почуття їх як особистих, глибоким тактом, що подеколи полегшує усвідомлення особистістю власних проблем та схвалення вірних рішень без жодного нав'язування власної думки чи власних інтересів. Для цього слід володіти умінням відречення від власного «Я», розвивати відношення із застосуванням принципів взаємодовіри та альтруїзму [25].

Низка науковців виокремлює в емпатії той фактор, що особистість котра емпатіює, усвідомлює, що відчуття, котрі вона апробує, є тим відображенням відчуттів партнера по комунікації. Якщо це не відбувається, то цей процес, на думку учених, не є емпатією, а, швидше, ідентифікацією із комунікатом. Власне придатність розуміти, що поточні відчуття відображають стан іншої особистості, дозволяє особистості що емпатіює використовувати цю спроможність з метою більше глибокого розуміння свого партнера, та розрізнати власні індивідуальні емоції від тих, котрі виникли у відповідь на наявні емоції партнера.

Ми вважаємо що, розвинена придатність до емпатії є професійно важливою властивістю для тих особистостей, чия професійна діяльність безпосередньо пов'язана із людьми.

Для психотерапевтів розвинена здатність до емпатії виявилася досить важливою, щоб була розроблена техніка емпатичного слухання, що допомагає розуміти емоційний стан співрозмовника [47]. Люди, що страждають алекситимією, мають вкрай обмежені здібності до емпатії, так як утрудняються розрізнати навіть свої звичайні емоції. У фантастичних творах придатність до емпатії досить часто позиціонується як екстрасенсорна та є доступною лишень окремим особистостям. Така емпатія найбільше подібна на «емоційну телепатію» та включає «...в себе здатність сприймати емоційні стани «прямо», навіть без контакту з людиною, здатність транслювати емоційні стани, і багато іншого» [48]. У дійсності існування наведених форм емпатії науковцями не підтверджено, позаяк експериментальні потуги їх виявити чи провалювалися, чи зазначені експерименти ніколи не вдавалося повторити із колишнім результатом [49].

Ми погоджуємося з думкою про те що, у залежності від типу темпераменту та особистісних психологічних властивостей усі люди виявляють різноманітну прихильність до емпатії, проте, найбільш глибокі відчуття емпатії переживають власне інтравертовані люди, які є схильними до меланхолії. На думку автора, сила та рівень емпатії залежить від рівня знайомства з особистістю – самим

об'єктом відчуття емпатії. Не будемо ж ми виявляти емпатію до людини, яку бачимо вперше, ми повинні бути хоча б трішки знайомі з нею, для того щоб знати її мінімальні якості, прояви характеру, поведінку. Хоча не забуваємо й про те, що є особистості наділені альтруїстичною поведінкою, для яких не має значення ступінь знайомства, а головне – допомога та співчуття.

1.2. Аналіз емпатії у наукових розвідках вітчизняних та зарубіжних учених

Дослідженню явища «емпатія» присвячено значну низку наукових розвідок, але до даного часу це явище є предметом плідних дискусій зі сторони як філософів так і психологів, педагогів. У психологічній науковій літературі, котра присвячена дослідженню феномену «емпатії», досить часто дискутується про те, що важливою умовою її виникнення є не лишень гуманне відношення у цілому, але й наявність симпатії до самого об'єкту співпереживання. Досліджуючи явище атракції, Л. Гозман зазначив, що «...допомога або співчуття викликає симпатію не лише у тієї людини, на яку вони прямують, але і зворотну, причому її величина значно перевищує попередню» [22]. Ш. Амонашвілі зазначає, що «...симпатія, атракція до іншої людини обов'язково виникає при наданні їй допомоги, підтримки, співчуття. Істинно людську радість можна пережити тоді, коли бачиш, що подарував радість іншій людині» [1].

Т. Рібо слушно зазначав, що «...симпатія в етимологічному значенні, що виражає її справжній сенс, складається з тотожних нахилів двох чи кількох індивідуумів одного й того ж чи різних видів» [39]. Автор у своїй науковій розвідці «Психологія почуттів» (1897) проаналізував еволюцію «симпатії», а саме від простих елементарних до складних найвищих форм й виокремив три основні стадії її розвитку. Першою стадією, фізіологічною, є погодження динамічних прагнень – синергія. Другою стадією, психологічною, є погодженням почуттів – синестезія. Третьою стадією, інтелектуальною, котра є результатом подібності уявлень або ідей, котрі пов'язан із почуттями або рухами [39].

А. Сміт, Г. Спенсер, А. Шопенгауер розглядають термін «симпатія», як основу совісті, справедливості та альтруїзму.

На думку А. Сміта «...джерело нашої чутливості до страждань сторонніх людей лежить у нашій здатності переноситись уявою на їх місце, в здатності, яка надає нам можливість уявляти собі те, що вони відчують, зазнавати таких

самих відчуттів» [13]. Учений вважав, що симпатія виникає подеколи від одного лишень погляду на відчуття інших особистостей.

Г. Спенсер позиціонував симпатію як «...здатність співчувати людям, виявляти зацікавленість у їхньому житті. З ускладненням суспільних форм ускладнюється й зміст симпатії, а з ускладненням психічного розвитку людини – характер її виявлення» [41, с.7].

А. Шопенгауер вважав, що люди співчують всьому живому, при цьому втрачаючи відчуття відмінностей поміж собою та іншими людьми [44].

Г. Шелер, всупереч раціоналізму етичних підсистем, позиціонував характеристику симпатії «...як первісну форму відносин між людьми» [38, с. 2]. На думку ученого, «...симпатія – це не тільки переймання почуттів іншої людини, це акт, спрямований на пізнання особистості іншої людини як найвищої цінності. У акті симпатії виявляються потенційні можливості людини – від низького рівня (вегетативного) до вищого (духовного)» [38, с. 2]. Г.Шелер здійснив класифікацію форм «симпатії» а саме: від нижчих ступенів до вищих.

В період, коли психологія вже позиціонувалася як галузь науки головним джерелом тлумачення терміну «емпатія» були наукові праці Т. Рібо, В. Штерна та низки інших вчених. Т. Рібо розглядав «симпатію» власне як первинну емоцію, на підґрунті котрої прогресують соціальні почуття. Послідовником концепції Т. Рібо став В. Штерн, котрий стверджував, що у 2-3 річному віці дитина вже може перейматися почуттям іншої людини, ідентифікуючи себе із об'єктом симпатії й чинити альтруїстичні учинки.

З. Фрейд вважав, що емпатія сприяє досягненню відповідного відношення до самого акту сприйняття психічних станів. Так, на думку З. Фрейда «.. окремий механізм емоційного залучення людини до переживань іншої змушує навіть у первісному акті сприймання будь-якої емоції відчувати певні переживання». [43, с. 40].

В гуманістичному психоаналізі психоаналітика Е. Фрома поняття «емпатії» часто сплітається із поняттям ідентифікації. В даному випадку емпатія

розглядають власне як умову виникнення повноцінних інтерперсональних відносин із дотриманням психологічного рівноправ'я й самореалізації усіх учасників комунікації.

Т Гаврилова висловлює свій погляд на поняття «емпатії». У своїй науковій розвідці вона зазначає наступне: «...у давньогрецькій і європейській філософії відгук на страждання інших людей називали поняттям “симпатія”: від грецького *pathos* (почуття), а префікс *syn* позначав “з”, тобто відчувати з кимось, «співчувати», а М. Обозов зауважив, що «симпатія» є емоційно-позитивною установкою на об'єкт. При взаємній симпатії емоційно-позитивні установки створюють цілісний внутрішньо-груповий (внутрішньо-парний) стан задоволення взаємодією (безпосередньою або опосередкованою)» [13].

І. Бех акцентує увагу на тому, що «...основним джерелом емоційної енергії для виникнення процесу співпереживання може бути емоційно збагачений рухливий образ» [4]. Сам процес співпереживання виникає досить легко на початкових етапах розвитку дитини, позаяк міць емоційного компоненту динамічного образу є досить великою. Взаємовідносини, котрі складаються поміж суб'єктом співпереживання і суб'єктом переживання, є складовою психологічної композиції співпереживання. Сприйняття й оприділення власне емоційного стану суб'єкта, що переживає переживання є ціллю психологічної діяльності саме суб'єкта співпереживання. Успіхом у досягненні цієї мети позиціонується силою прояву експресивних виявів у суб'єкта переживання. Коли експресивність реакції є недостатньо яскравою, тоді вона не викликає належного емоційного відгуку. З метою активізації виклику процесу співпереживання, слід акцентувати увагу саме на змісті указаної мети. І. Бех стверджує, що у низки науковців виникає ілюзія стосовно співпереживання – як вроджена властивість особистості. З віком відстежується певна тенденція щодо зменшення емоційних сил рухливих образів суб'єктів, які неминуче ускладнюють перебіг процесу виникнення співпереживання. Учений вважає, що з плином часу психологічна структура процесу співпереживання пізнає певних

трансформацій, саме через включення до цієї структури додаткового компонента, а саме виховного впливу іншої особи. Метою зазначеного впливу є активний пошук психологічних способів, котрі сприятимуть оптимізації емоційного компонента рухливого образу і отже викликати сам процес співпереживання. Так, коли психологічний спосіб залучається до психологічної структури алгоритму співпереживання, тоді останній реалізовується на підґрунті мислення, але не на підґрунті сприйняття і пам'яті як репродукцію емоційного переживання за сприянням подібної асоціації. [4].

У психологічній науці окреслилися два підходи стосовно поглядів на феномен емпатії. З позиції першого підходу, емпатію розглядають як процес чи становище (О. Сопіков, І. Юсупов, Т. Райк); другому підходові є характерним уява про це явище як про придатність або стійку якість особи (М. Муканов, В. Лабунська, О. Саннікова). У другому підході має місце тенденція розмаїто розставляти акценти стосовно визначення терміну «емпатії»: окремі науковці аналізують її у розрізі моральних почуттів (Т. Гаврилова, Ю. Гільбух, В. Шадриков); інші акцентують увагу на тому, що власне емпатія грає домінуючу роль у гармонізуванні міжособистісних відносин (В. Абраменкова, В. Агеєв, Ю. Гіпенрейтер); досить багато учених вважають емпатію підґрунтям альтруїзму, підтримання поведінки (Є. Ільїн, В. Колпачников, М. Яницький) [29].

Т. Васишина вважає, що емпатія є особливою придатністю суб'єкта стосовно відзеркалення емоційних вболівань внутрішнього світу іншої особистості, котра сприяє партнерам досягнути взаємного узгодження позиції, взаємного порозуміння й придатності вибирати у відповідності із цим колективні засоби само- та взаєморегуляції в процесі міжособистісної взаємодії.

С. Головін писав, що це є осяганням емоційного стану, проникнення в переживання іншої особи. Придатність особистості до взаємного переживання власне тих емоцій, котрі виникають у іншої особи в процесі комунікування з ним. Розуміння іншої особи реалізовується шляхом емоційного «відчуття» особи її переживань. С. Головін поділяв «емпатію» на: «... емоційну, засновану на

механізмах проєкції та наслідування моторних та афективних реакцій іншого; когнітивну, що базується на інтелектуальних процесах – порівняння, аналогія тощо; предикативну, що проявляється як здатність передбачати афективні реакції іншого в конкретних ситуаціях» [15]. С.Головін визначає симпатію як «...стійке схвалюване ставлення людини до інших людей, їх груп або соціальних явищ, яке проявляється у привітності, доброзичливості, захопленні, що спонукає до спілкування, надання уваги, допомоги тощо» [15].

Вітчизняна дослідниця В. Кротенко вважає, що, «...по-перше, емпатія визначається як психічний процес, спрямований на моделювання внутрішнього світу переживань іншої людини. При такому підході підкреслюється динамічний, процесуальний і фазовий характер емпатії. По-друге, емпатія розглядається як психічна реакція у відповідь на стимул. По-третє, емпатія визначається як властивість або здатність особистості, яка розкривається в умінні давати опосередкований емоційний відгук на переживання іншого, що включає рефлексію внутрішніх станів, думок і почуттів самого суб'єкта емпатії» [24].

Серед різноманітних сфер життєдіяльності, в яких проявляється емпатія, перш-за-все виокремлюють соціальну сферу: вияв емпатії серед близького кола комунікації (О. Бодальов, В. Кротенко, Т. Пашукова); у професійній комунікації (Л. Виговська, С. Максимець, Л. Галицька, Н. Каліна, Т. Федотюк); широке коло комунікації (Є. Ільїн, І. Юсупов; Д. Майерс, П. Фрес); емпатія суб'єкта до себе самого (А. Бохарт, Д. Іган, К. Роджерс, Е. Шостром, Е. Фром) [34]. Емпатичні переживання подеколи пов'язуються не лишень із подіями, котрі реалізуються із об'єктом «тут і зараз», але і з певними ситуаціями, котрі відбувалися з особою у минулому або здійсняться у майбутньому (Т. Гаврилова, В. Лабунська). У низці наукових розвідок позиціонується потенція переживання емпатії стосовно витворів мистецтва (О. Бодальов, Л. Большунова, С. Борисенко, Б. Додонов; С. Маркус, Р. Мей, Т. Ліппс, К. Юнг); стосовно тваринного світу, рослинного світу,

інших природніх об'єктів та навколишнього світу (Є. Ільїн, В. Кротенко, М. Удовенко, Т. Федотюк) [34].

По даним Т. Василюшиної, тлумачення науковцями явища емпатії має певні відмінності, основними з котрих є наступні: 1) емпатія є емоційним процесом, переживання афективного становища іншої особистості у відповідь на її емоційної поведінки (В. Бойко, М. Левітов); 2) емпатія є когнітивним процесом, тобто процесом оцінювання внутрішнього світу іншої особистості, придатність прийняти певну роль, перспективу і позицію іншої людини; 3) емпатія є складним афективно-когнітивним процесом; 4) емпатія є взаємодією афективних, когнітивних та конативних компонентів (Н. Алкіна, Я. Коломінський, С. Кондратьєва).

Аналіз наукових поглядів щодо форм і різновидів емпатії, котра здійснила Т. Василюшина, надає нам можливість зрозуміти, що окремі науковці вважають за доречне обмежитися лишень двома формами емпатії, а саме: співпереживанням і співчуттям (А. Валантінас, Т. Гаврилова); інші дослідники вважають що слід виокремлювати три види емпатії, а саме: емотивну, пізнавальну (предикативну) і поведінкову (діяльнісну) (М. Обозов, В. Петровський, О. Сопіков). Емпатію розглядають також і як спрямовану в одному керунку процес, у якому кожній попередній структурний елемент готує настання наступного (С. Борисенко, Л. Стрелкова).

О. Ковальов зазначає, що «...емпатію можна розглядати як інтуїтивне пізнання психіки іншого в процесі безпосереднього спілкування. Для емпатії характерним є швидке визначення емоційного стану, намірів та думок особистості, яка сприймається» [22].

Досить різними є різночитання стосовно природи емпатії. Деякі науковці вважають, що «...емпатія є природженою властивістю людини, яку вона успадкувала в дуже послабленому вигляді від первісних пращурів або навіть від тварин» [19]. Французький учений-зоопсихолог Р. Шовен, відмовляючись від зіставлення тварини та людини у галузі інтелектуального, зазначив: «...але є

галузь, у якій наша поведінка справді елементарна й де ми в значній мірі ссавці та маємо дуже багато спільного з мавпою та щуром, ніж ми це собі уявляємо. Мова йде про велику сферу емоційного» [6, с.4]. Інші науковці вважають, що саме перша емпатійна реакція дитини на психічний стан матері, а саме: тривожність, страх, сум відстежується у діток у віці 2-х місяців. Зазначені реакції мають характер плачу, рухового збудження, відмлення від їжі. З розвитком зорових і слухових аналізаторів реакції дитинки власне на дорослих стають більш інтенсивнішими й різноманітнішими.

Емоційне життя новонароджених діток періодів і немовлят було предметом досліджень багатьох психологів. Так, С. Мещерякова дослідила, що у діток у віці від 1–6 місяців досить активно формується бажання співпереживати із дорослими. Природній контакт із дорослими спричиняє до розвитку у дитини цілковитої емоційної ідентифікації із ним [31].

Предметом наукових розвідок Н. Лисенко дослідження генезису придатності співчувати у діток від шести місяців до трьох років. Під час дослідження було встановлено, що «...розвиток мовлення та рухливості дитини сприяє розвитку емпатії. Уже у 2 роки діти співчують не лише близькій їм людині, але й дітям-одноліткам. Вони активно співпереживають не тільки у випадках безпосереднього задоволення прохання дорослих, але й за власною ініціативою» [3, с.123].

А Валлон вкрай великого значення розвитку емпатії надавав кризі трьох років, позаяк власне у цьому віці дуже інтенсивно здійснюється у дитини розвиток уяви про себе, як про особистість, котра активно комунікує й переживає. Так, відповідно до результатів дослідження А. Валлоном було встановлено, що «...у п'ять років діти вже здатні переживати гострі приступи заздрощів і виявляти сильне співчуття» [10].

С. Максименко характеризує «емпатію» як «...індивідуально-психологічну властивість, що характеризує здатність людини до співпереживання й співчуття», та як “важливий компонент у спілкуванні, який

сприяє збалансованості міжособистісних стосунків, робить поведінку соціально обумовленою» [28]. С. Максименко вважає, що із віком більша кількість дітей вже здатна відрізнити як погані так і добрі вчинки. «...Зріле моральне судження передбачає не просто механічне заучування соціальних правил – воно є прийняттям рішень про те, що є справедливим, а що ні, і виникає із взаємодії між мислительними структурами, що розвиваються, та соціальним досвідом, що розширюється» [28, с.61]. Багато детермінант чинять вплив на процес формування моральних міркувань у дітей, а саме: життєві зразки, соціальні норми, традиції, котрі є характерним для сім'ї, в котрі виховувалася дитина, власні почуття, які переживає дитина в тій чи іншій конкретній ситуації. Сергій Максименко зазначає, що стосовно статевих відмінностей, дівчата віком від 11 до 12 років проявляють більшу турботу та співпереживання емоцій до ближнього, аніж хлопці цього ж віку. Із дорослішанням дітей розвивається придатність усвідомлено приймати моральні рішення на підґрунті емпатії та турботи стосовно інших. Досліджено, що емпатія у дівчат розвивається набагато швидше, аніж у хлопців, позаяк вони дорослішають дещо швидше. Так, «...з розширенням соціального світу діти починають більш чітко та повно усвідомлювати конфлікти та напруженість у соціальному оточенні – в сім'ї, школі, сім'ях своїх сусідів. Діти, які на собі відчули наслідки розлучення батьків, безбатьківщини або жорстокого поводження, повинні справлятися з бідами й нещастями. Те, як вони з ними справляються, здатне перерости в стійкі форми соціальної та емоційної поведінки, що впливають на їх особистість. Більш широкий життєвий досвід відкриває дітям неоднозначність, складність сімейних і дружніх стосунків, а також навчає суспільно очікуваної поведінки» [28, с.58]. Отже, можна виснувати, що соціальний досвід є основою емпатії, позаяк не можливо співпереживати іншій особистості, коли не знаєш, що саме вона відчуває. Так, С.Максименко слушно вважає, що соціальний висновок та емпатія розвивають фундамент, на котрому ґрунтуються дружні чи конструктивні взаємовідносини [28, с.62].

Отже, у низці наукових розвідок зазначається, що саме із розвитком індивідуальності особистості відбувається поступальний процес встановлення емпатійності, і це, засвідчує те що власне це є тривалим у часі процес трансформації від нижчого (інстинктивного) формату емпатійного реагування до вищої (моральної) форми. У власній розвинутій формі емпатія стає тим психологічним механізмом обізнання особистістю іншої особистості та в цьому розумінні стає основою формування певного алгоритму взаємодії з іншими. Так, лишень емпатія надає можливість вивести алгоритм розвитку індивідуальності особистості на рівень, котрий відповідає тим психологічним закономірностям суб'єкт та суб'єктної взаємодії особистостей, в якій передбачаються рівнозначні психологічні установки учасників, активності двох сторін, кореляційне проникнення до світу відчуттів й переживань один одного, поривання до співчуття й активна кореляційна гуманістична спрямованість.

Відтак, прояв емпатії та її форм прямопропорційно залежать власне як від природних характеристик особистості, так і від самих умов виховання, життєвої діяльності особистості, її особистого емоційного досвіду й соціальних настанов. Емпатія повсякчас виникає та формується у певному взаємозв'язку та взаємодії особистостей. Особливо великого значення має емпатія саме у взаєвідносинах із рідними й близькими та друзями. Якщо визначити та врахувати середовище в якому зростала та виховувалась дитина, можна в підростаючому віці визначити рівень її емпатії. Будемо говорити й про те, що людина, протягом всього життя входить в соціум і її цінності та ідеї, погляди змінюються, що свідчить про те, що й рівень емпатії особистості також змінюється. В однієї людини підвищується, в іншої знижується.

1.3. Соціально-психологічні детермінанти розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку

Дитячі роки, на думку В. Сухомлинського, є саме тим віком який ми вважаємо власне віком безтурботностих радощів та ігр, казок, котрі є підґрунтям життєвого ідеалу. Власне від того, що відкрилося дитині у навколишньому світі у безтурботних роках дитинства, що власне викликало її дитячий сподив і захоплення, що власне її обурювало і змушувало плакати не від власних образ, а саме від хвилювання за долі інших осіб, залежить, власне яким громадянином стане наша дитина [42]. Вчений вважає, що саме на ранніх стадіях психічного розвитку дитинки відбувається закладення першого компоненту емпатійного процесу – співпереживання, котрий виявляється в емоційному «зараженні» й «ідентифікації». Педагогічно-виховний процес в шкільному житті забезпечує «широту» співпереживання малій дитинці лишень тоді, коли дитина відщчуває себе цілковито причетною до колективного співпереживання, коли об'єктами емпатії є його однолітки, літературні герої, тварини і рослини і, врешті-решт, власне сам педагог. В процесі становлення 2-го компоненту емпатійного процесу – співчуття, основну роль виконують саме когнітивні компоненти, а саме: моральні знання та соціальне орієнтування дитини. Емпатія прогнозує не лишень емоційну чутливість, а також і високий рівень порозуміння. Так, на стадії співчуття, дитина поинна вміти визначати можливі варіанти виходу з ситуації взаємодії, адекватно орієнтуватися у можливих варіантах прояву співчуття.

Емоційна сфера дитинки є надзвичайно чутливою і тонкою, позаяк вібрує ніби-то музикальний інструмент, який відтворює різноманітні вияви людської душі, а саме: радощі, сум, тривога, захоплення подіями, пригніченість тощо. Коли доросла особистість певною мірою може врегулювати власне душевне становище, тоді дитинка навпаки, за відсутності приналежного емоційного досвіду досить часто попадає до бурхливого потоку різноманітних психічних змін, котрі відбуваються в її дитячому внутрішньому світі, адже вони сприймаються нею досить болісно, гірко та принизливо. Розмірковуючи над цією проблемою В. Сухомлинський зазначав: «...роки ідуть на те, щоб навчати і вчителів і батьків бути чутливими до переживань дітей. Зрозуміти дитяче

почуття – значить підійти до дитини по-людському, принести їй спокій, розсіяти тривогу, навчити її бути доброю й чуйною. Дитина, відчувши, що старші зрозуміли її душевний стан, стає м'якою, чутливою до добра. Те, що я називаю вихованість, є відповіддю дитини на наше вміння зрозуміти її стан. Якщо ж старші, не розуміючи дитини, байдужі до її душевних порухів, часом бур і ураганів, – дитина стає жорстокою, озлоблюється, вона може навмисне робити зло» [42].

На підставі двох перших компонент емпатійного процесу у дитинки появляється імпульс до сумісної діяльності із іншими, котрий спонукає її до певних конкретних учинків. Л. Журавльова зазначає, що «...перехід до реального сприяння можливий при розширенні емоційних переживань, збагаченні емпатії такими емоціями та емоційними комплексами, як подолання страху за себе, активне «протистояння» злу, відраза до несправедливості, безкорислива радість за іншого» [19, с.14].

Початок шкільного життя є початком специфічної навчальної діяльності, котра вимагає від дитинки і значного інтелектуального напруження, і значної фізичної витривалості. Як свідчать проведені дослідження, складність навчальної діяльності й незвичайність хвилювань досить часто спричиняють нові, цілковито неочікувані якості, наприклад, гальмівної реакції в динамічних та збудливих діток та, навпаки, роблять збудженими спокійних та урівноважених. Лишень дитина зайшла у клас, вона змінила свій статус та стала школярем. Власне з цього моменту гра поступально втрачає свою домінуючу роль у житті дитини, хоча й займає у ньому досить важливе місце. Саме на період «молодшого шкільного віку» випадає криза семи років, котра є пов'язаною із усвідомленням дитинкою власного місця у соціумі. Дитина з'ясовує для себе сутність новошл соціального статусу – статусу школярика, який пов'язаний із виконанням дуже високо оцінюваної дорослими навчальної роботи. Як зазначає Л. Божович, криза семи років є періодом народження у дитини соціального-«Я». Зміни у самосвідомості призводять до переоцінювання цінностей. Колишні

інтереси, мотиви втрачають власну мотивуючу силу, і на заміну їм являються нові. Все, що має безпосередній стосунок до навчальної діяльності має домінуючу цінність, а те, що відноситься до процесу ігри є вже менш важливим [23].

Емоційна сфера молодших школярів складається з низки елементів, котрі охоплюють і переживання чогось нового, подиву, сумнівів, радості пізнання нового, котрі стають підвалинами формування пізнавальних процесів, сприяють розвиткові допитливості школярів. Групові заняття й ігри дуже позитивно сприяють розвиткові у школярів моральних відчуттів та формування власне таких рис вдачі, як: високий рівень відповідальності, товариськості, усвідомлення власних почуттів й знайдення їх у інших особах. Водночас, школярі першого класу не завжди вірно сприймають зовнішні прояви страху та гніву, і водночас доброзичливого та недоброзичливого відношення дорослих людей один до одного. У другому і третьому класах школярі більш адекватно наслідують прояви відчуттів дорослих й трансформують їх у взаємовідносини із однолітками. Подеко вони калькують негативні засоби прояву почуттів, зокрема, негативні манери поведінки [40, с. 142, 143]. Молодшим школярам загалом властивим є життєрадісний та піднесений настрій. Детермінантами афективних станів, котрі подеколи у них бувають, є розходження поміж прагненнями та можливостями їх реалізувати, бажання отримати високе оцінювання власних якостей та реальним відношенням однокласників до нього. У зазначеній ситуації школяр подеколи виявляє грубощі, запальний характер, забіякуватість і ін. прояви емоційної нестійкості. Коли вчитель та батьки залишають зазначені прояви емоційної нестійкості без належної уваги, тоді вони можуть спричинити до ізоляції школяра у колективі, започаткувати формування у школяра негативних якостей характеру.

Молодші школярі є вкрай емоційно вразливими, позаяк у них чиниться подальша диференціація сором'язливості, котра проявляється у тому, як власне діти відреагують на особистість, оцінювання котрої має значення особисто для

них. Далі у школяра розвивається почуття самолюбства, котре проявляється у дратівливому реагуванні навіть на незначне пониження їх особи та позитивному емоційному хвилюванні під час визнання тих або інших позитивних їх особистісних якостей [40, с.143]. Ми вважаємо що, власне роль вчителя у процесі виховання моральних почуттів є вкрай особливо важливою у початкових класах. Основна роль його залишається й на всіх подальших етапах навчання школярів, але водночас, зростає значення як чинника формування у школярів моральних відчуттів, а саме: почуття дружби, обов'язку, гуманності до ближніх, адже власне першим вчителем закладає фундамент гуманності та чесності, порядку.

На емоційний стан школярів дуже впливають взаємовідносини у сім'ї та жорстокість відношення батьків до власної дитини (відмова у задоволенні наявних потреб дитини, котре супроводжується сильним рівнем антипатії тощо).

Отже, аналіз спеціальної та методичної літератури (М. Вайнер, І. Кулагіна, І. Левітов, В. Мухіна, А. Петровський, С. Ставицька та ін.) дав можливість з'ясувати, що суттєвою ознакою генези емоційної сфери дітей від 7 до 11 років виступає відносна стабілізація функціонування емоційних процесів. Для цього вікового періоду характерними є підвищені емоційна сензитивність і переключаність, високий рівень емпатії та низький рівень тривожності [30, с. 42 - 44].

Молодші школярі досягають помітних успіхів у набутті здатності чинити цілеспрямовані дії, долати як зовнішні так і внутрішні труднощі. Процесу формування їх вольових властивостей сприяє перш-за-все шкільне навчання, котре вимагає від школярів цілковитого усвідомлення та виконання обов'язкових завдань, підпорядкування обов'язковим завданням власної активності, довільного урегулювання своєї поведінки, уміння енергійно керувати власною увагою, уважно слухати, міркувати, запам'ятовувати інформацію, узгоджувати власні потреби із вимогами педагога. Підвищений рівень емоційної збудливості подеколи чинить негативний вплив на волю й на самоволодіння. Деяким

молодшим школярам є характерним нестриманість прагнень, мінливості настрою, котрим вони не в змозі керувати. Негативним чинником на процес формування вольових рис якостей характеру школярів є бажання зімітувати інших, особливо дуже «сміливих» та «відважних» їх однолітків та старших учнів, не міркуючи що є у їхній «сміливості» та «відважності» доброго та що є поганого [40, с. 143, 144].

Ми вважаємо, що виховання волі школяра полягає у: 1) організації їх діяльності, навчанню розумної поведінки, тренування у позитивних учинках; 2) формування здатності стосовно інтенсивної й систематичної діяльності, до долання труднощів життя й праці; 3) напрацьовувати звичку повсякчас й в загалом бути енергійним, рішучим, наполегливим; 4) прищеплювати уміння координувати власну діяльність усвідомлено поставленій меті, долаючи усі сторонні бажання, страхи, лінощі тощо.

Більшість науковців схиляється до думки стосовно того, що молодші школярі легко піддаються сугестивному впливові. Школярі I—II-х класів дуже легко копіюють не лишень хороші, але й дуже погані учинки. У превенції поганих учинків вкрай важливу роль відіграє як індивідуальна виховна робота із неофіційними лідерами учнівських груп та й вірно позиціоновані дорослими основні вимоги до школярів.

Під впливом шкільного навчання та виховання учнів формуються наступні риси характеру, такі як цілеспрямованість, акуратність у всьому тощо. Важливою передумовою у формуванні рис характеру є перебування школярів у шкільному соціумі, їхня активна участь у дитячих об'єднаннях. Думка учених, психологів та педагогів про те, що саме формування особи школяра відбувається в основному у взаємовідносинах із однолітками, друзями по навчанню та дорослими, котрі їх оточують. Водночас, акцентується увага на домінуючу роль взаємовідносин школярів у групі або колективі, в котрому вони повсякчас займаються освітньою діяльністю, іграми тощо. Успіх у процесі формування якостей характеру у школярів прямопропорційно залежить від низки чинників,

серед котрих домінуюче місце належить єдності шкільних вимог та родини, розважливому прикладу дорослих, розумній реалізації ними як заохочень так і покарань.

Уже з самого початку навчання у школі учні перших класів різняться один від одного ступенем обізнаності із навколишнім світом, особистісною спостережливістю, умінням міркувати, запам'ятовувати та відтворювати інформацію, висловлювати власні думки тощо. Першокласники комунікують здебільшого у процесі виконання освітніх завдань чи під ефектом зовнішніх обставин. Взаємовідносини поміж учнями в класі складаються, зазвичай, за активного впливу вчителя. Вчитель повсякчас виокремлює окремих учнів у класі та позиціонує їх як зразком для інших у навчанні та поведінці, водночас акцентує увагу і на хибах у поведінці окремих учнів. Зазвичай, більшість першокласників калькуює у власному відношенні до них відношення вчителя, цілковито не усвідомлюючи ті критерії, за якими він оцінює інших учнів. Від стилю взаємовідносин, котрі виникаю поміж учнем та вчителем цілковито залежить активність та самопочуття дитини.

Характер комунікації з вчителем досить значно впливає саме на формування не лишень провідної діяльності освітнього процесу, але й моральних характеристик школяра. Досить часто, у практичній діяльності досить часто зустрічаються негативні методи роботи викладачів, котрий проявляється у тому, що класна вчителька «диктує» певні вимоги, цілковито не стимулюючи ініціативність та самостійність школяра, дозволяючи висловлювати собі грубі зауваження, котрі ображають честь та гідність дитини, проявляє цілковиту нетерпимість, часто підвищує голос на школяра; коли у класної учительки є улюблені та нелюблені діти. Такому класному учителю слід самому зайнятись власним перевихованням, постійно пам'ятаючи, про те що, за такого негативного стилю спілкування із школярем, вона формує лишень негативне ставлення до процесу навчання, але й і негативні моральних якості. Наприкінці 1-го року навчання у школярів може сформуватися думка стосовно школярів, котрим є

притаманна успішність та дисципліна, з'являються потуги стосовно оцінювання вчинків ровесників. Поступово в учнів виникають особисті інтереси, котрі пов'язані із позакласною роботою, із громадським життям їх школи, із тими взаємними відносинами, котрі виникають у шкільному колективі. Поза школою школярі товаришують із дітьми, котрі проживають або в одному будинкові або проживають на одній вулиці. Вони активніше вступають у взаємовідносини саме із однолітками, аніж школярами більш старшого віку. У групах, в яких переважають хлопчики, досить часто можна спостерігати більшу однорідність саме за віковою ознакою. Дівчатка-першокласниці досить часто залучають до їх гри саме діток молодшого віку. Хлопчики-першокласники здійснюють пошук товаришів не лишень серед своїх однокласників, але й поміж власних сусідів. Водночас групи діток-першокласників ще не формують свого єдиного колективу, який об'єднаний діяльністю, котра є спрямованою на реалізацію спільної мети.

У першому й особливо у третьому класах подеколи виникають нетривалі об'єднання школярів, котрі іноді трансформуються у досить стабільні мікроколективи шкільного та позашкільного спрямування. Ці мікроколективи є відносно неформальними, із незначною кількістю регламентів для їхніх ровесників. Структура цих мікроколективів є гнучкою та швидкозмінною. Але у десять-дванадцять років ці мікроколективи набувають ознак колективу та відіграють дуже важливу роль для школяра. Тиск на школяра зі сторони ровесників здобуває значущої сили. У таких групах виокремлюється діти, яким притаманна добра пристосованість, ентузіазм, контактність, а також із успішністю у школі. Водночас, учнів із протилежними властивостями досить часто ігнорують, група їх або не помічає, чи вони стають об'єктом кпинів та насмішок. Досить некомфортно себе почувають діти-невротики, яким притаманні деякі аномальні риси поведінки й порушення соціальних контактів. Діти, які не користуються популярністю в мікроколективі є надзвичайно агресивними та сором'язливими. Останні найбільше відчують проблеми та

труднощі під час спілкування зі своїми ровесниками, котрі входять до цієї групи чи колективу. Стан школярів четвертого класу у групі активно чинить вплив на його власні відчуття. Так, відчуття соціальної самоти у групі досить часто спричиняє негативне ставлення до своїх ровесників, навчання та самого себе. Водночас, окремі учні з часом пробують пристосуватись до певних вимог групи, навіть тоді, коли ці вимоги є вкрай привабливими для школяра. Так, серед таких школярів виокремлюють таких, котрих відносять до категорії висококомфортних. Зазвичай, ця група учнів є неоднорідною. Одним із є притаманний «комплекс неповноцінності», інші, котрі є більш залежними від лідерів чи тривожні, а ще деякі є надзвичайно чутливими до думок та реплік оточуючих. Власне таких дітей слід огорнути увагою учителів, батьків та шкільних психологів, позаяк тиск групи на окремих школярів може бути і позитивним так і вкрай негативним. Негативному впливу групи найбільше піддаються хлопчики аніж дівчатка. У взаємовідносинах школярів досить часто одні учні виступають у ролі вожаків, інші у ролі підлеглих. Вже у другому й третьому класах створюються групи, які очолюються учнями, котрим притаманна придатність підпорядковувати власній волі інших учнів. Діти-вожаки характеризуються наступними позитивними характеристиками, як енергійність та наполегливість, кмітливість й справедливість, і водночас хорошими фізичними даними. Водночас дітям-вожакам подеколи притаманні і негативні риси характеру, наприклад, егоїзм та зарозумілість. Характер взаємовідносин та дружби в учнів змінюється. Так, у школярів I—II класів дружбі є притаманним егоцентричний характер. У школярів III—IV класів встановлюються більш тісні взаємовідносини із друзями. Ці дружні відносини є сильними, але є недовготривалими. Дружні відносини двох школярів подеколи може бути різноманітною. Так, в окремих випадках вона ґрунтується власне на тому, що одному із них подобається керувати, а іншому йому підпорядковуватись. В інших випадках один із них може сприймати свого колегу власне як модель, котру слід навчати, як «вірно» себе поводити чи одягатись

тощо. У третіх дружні відносини побудовані на засадах рівноправ'я, без чітко виявлених ролей [40, с. 147].

Молодшому шкільному віку є характерно наявність важливих змін в особистому житті школяра, коли вкрай активно розвиваюся соціально важливі якості особи, це є період коли є підвищеною емоційність та вразливості. Власне у цьому віці відбувається переформатування системи міжособистісних відносин, їх сутність і форма досить часто залежить від раніше форматованої придатності до співробітництва хлопчаків та дівчат, особистісного досвіду комунікації зі своїми ровесниками та дорослими обох статей. Отже, виникає низка нових психологічних новоутворень, які є дуже важливими для установлення гармонійних взаємин стосунків із оточуючими й самовиховання. Водночас, в цьому віці можна спостерігати й деякі трансформації уявлень стосовно статевих ролей в соціумі та сім'ї. Л. Виготський зазначає, що 6-7 літні дітки вже досить добре усвідомлюють власні хвилювання, й зокрема ті, котрі є зумовленими оцінкою дорослої особи. Власне ці переживання позачас провокують зміни у поведінці школярів. Молодші школярики досить тонко і гостро відчують оману, вияви глибоких доброзичливих почуттів, піднесення чи радості або страждання. Власні емоційні переживання школяр, зазвичай, передає вербально. Слушно зазначає Л. Виготський «...школярі немовби відсторонюють від себе власні емоції, почуття, психічні стани, аби спрямувати на них думку, побачити себе збоку» [12].

Емоційно-почуттєва сфера домінує над всіма іншими аспектами життя особистості, надаючи їм забарвлення й виразності. Так, зовнішній прояв почуттів школярів початкових класів має дуже безпосередній і бурхливий прояв. Доброзичливі відчуття, емоційна культура, чутливість до оточуючого світу є сферою людяності. Коли добрі почуття не привиті у дитинстві, тоді їх вже ніколи не виховати, позаяк цілковито людське утверджується у душі водночас із пізнанням самих перших та найзначніших істин, водночас із переживаннями та відчуттям найтонкіших відтінків рідної мови. Під час раннього дитинства учень

зобов'язаний пройти емоційну школу, а саме школу навчання добрих відчуттів. Априорі, дитина відчуває та мислить зовсім не так, як це робить доросла людина. Дітки живуть власними уявленнями стосовно добра та зла, честі та безчестя, людської гідності; їм властиві власні критерії краси, їм притаманно навіть власний вимір часу: під час дитинства день видається цілим роком, а рік цілою вічністю. Діють слова та вчинки дітей видаються нам дивними, цілковито нелогічними, а їх поведінка – незрозумілою. «Не знаючи всієї складності емоційної сфери, – стверджує І. Бех, – ми культивуємо у вихованця позицію, за якої він не є господарем власних переживань, а отже і власних дій» [5].

Отже, дуже важливою здібністю школярів початкових класів є власне емпатія, а саме переживання суб'єктом аналогічної емоції із об'єктом емпатії, себто спрямовані на себе. Л. Виговська виокремила наступні ступені емпатії молодших школярів:

«...– перший рівень (квазіемпатійне ставлення) – прояв байдужості, агресії, злості, роздратування тощо;

– другий рівень – пасивне, негативно-нестійке емпатійне ставлення (співпереживання об'єктові емпатії);

– третій рівень – пасивне, позитивно-нестійке ставлення (співчуття об'єктові емпатії);

– четвертий рівень – дійове, позитивно-нестійке емпатійне ставлення (вияв внутрішньої співдії або ж реальної, однак не на шкоду собі, а також під впливом інших мотивів);

– п'ятий рівень – дійове, позитивно-стійке ставлення. Воно відповідає вияву реального сприяння (включаючи допомогу на шкоду собі) в уявлюваних емпатогенних ситуаціях» [11].

За аналізом психологічної літератури молодшому шкільному віку притаманний сенситивний період стосовно розвитку емпатії [27] позаяк:

«- характеризується розвитком рефлексії, що дає змогу дитині об'єктивно оцінювати свої вчинки та надавати моральну оцінку вчинкам інших людей;

- молодші школярі чутливі та сприятливі до впливу навколишнього середовища. Багато в поведінці дитини молодшого шкільного віку визначається наслідуванням;

- з початком молодшого шкільного віку дитина вступає у фазу операційного розвитку інтелекту, що виявляється у процесі децентрації, завдяки якому вона може приймати до уваги точку зору інших людей, ототожнювати свою позицію з реальним станом речей» [36];

- характерною є наявність визначеної внутрішньої позиції особистості, що сприяє формуванню системних особистісних утворень [8];

- моральні уявлення молодших школярів, набуваючи дієвого характеру, безпосередньо сприяють розвитку моральних почуттів» [14];

Отже, молодший школяр розвивається завдяки батькам, колективу, вчителям. Кожна особа та група осіб по-різному впливають на нього. Власне у молодшому віці закладаються емоції дітей. Тому їх потрібно вчити бути належним чином дітьми, які б у майбутньому були гуманними, чесними, цілеспрямованими, з широким колом інтересів та гнучкою спрямованістю до справ які вони виконуватимуть.

Молодші школярі намагаються ототожнювати себе із кимось чи чимось, основним чином асоціювати себе із дорослими. З метою реалізації цієї поставленої мети він «умикає» власні найрізноманітніші емоційні стани, а саме: співчутливість, жалість, радість. У цей період часу дитина переживає та співпереживає дуже напрочуд відверто та безпосередньо. Безпосередніми і відвертими є їх радість, їх сміх, їх сльози, їх здивування, їх сум. Оцінювати самого себе, особистісні естетичні хвилювання й вияви психічних станів інших людей їм дуже допомагає сміх. Почуття гарного гумору, сміх із самого себе є формою руйнування ілюзій стосовно самого себе. Так, зруйнована ілюзія надає дитині певну свободу та вона себе бачить власне такою, котрою є насправді. Слід зазначити, що почуття гумору, як не прикро визнавати, не є усім притаманним; більшість дітей позбавлені його цілковито чи почувають його не одразу. Сміх є

зовнішнім проявом почуття гумору, адже він вбиває монотонність та дарує розкутість й об'єднує дітей.

Висновки до першого розділу

У молодшому шкільному віці формується буття дитини, тому потрібно його формувати таким чином, щоб не було проявів інертності, емоційної байдужості стосовно інших тощо. Тому так важливий розвиток емпатії у дітей. Адже він проявляється через спілкування, взаємодію в діяльності дитини з навколишнім світом, розвитком особистості.

У розвитку емпатії важливу роль відіграє процес самопізнання. Людина яка вчиться розуміти самого себе, свої почуття. Думки мають здатність краще розуміти інших людей, пізнавати їх почуття. Думки, поведінку. З чого випливає, що емпатія – це властивість, яка проявляється у здатності особистості пізнавати та розуміти почуття думки та поведінку іншої людини, при цьому залишаючись собою. Існує три рівні емпатії: перший- людина є байдужою до відчуттів та думок інших; другий – епізодична байдужість, тобто людина частково проявляє емпатійність; третя – людина глибоко, безпомилково розуміє почуття та поведінку іншого.

Емпатія констатує не тільки гуманне відношення, а й наявність симпатії до людини. Звісно, наявність симпатії до людини дасть можливість проявити емпатію, не бути байдужим до іншого. Психолог Т. Гаврилова говорила про симпатію як про певний відгук на муки інших особистостей, а М. Обозов зазначає, що симпатія є емоційною й позитивною установкою на певний об'єкт. Емпатія позиціонується як процес чи стан, а також як властивість особистості.

Період молодшого шкільного віку пов'язаний з усвідомленням дитиною свого місця в суспільстві. У структурі розумової діяльності молодших школярів формуються через спілкування, діяльність, взаємини з дорослими, перегляд телепередач, кінофільмів та через комп'ютерні ігри. Молодші школярі піддаються навіюванню. Взаємовідносини поміж дітьми у класі складаються зазвичай за особистого сприяння учителя. Досить часто у молодших школярів виникає нестійке почуття симпатії. Характер дружби у дітей мінливий.

Молодший шкільний вік сенситивний щодо розвитку емпатії, а відтак характеризується: розвитком рефлексії, учень об'єктивно оцінює власні учинки й надає моральну оцінку вчинкам інших людей; молодші школярі чутливі та сприятливі до впливу навколишнього середовища; операційним розвитком інтелекту, що виявляється у процесі децентрації, завдяки якому школяр (дитина) може приймати до уваги точку зору інших людей; притаманність визначеної внутрішньої концепції особи, котра сприяє процесові формування комплексних особистісних новоутворень; динамічним розвитком моральних почуттів.

РОЗДІЛ 2.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Характеристика методів та методик емпіричного дослідження емпатії молодших школярів.

Дослідження емпатії молодших школярів ми проводили в чотири етапи. На *першому*, використовувалася методика «Шкала оцінки значимості емоцій» Додонова Б. Г. (див. Додаток А). Методика вимірює загальну емоційну спрямованість особистості. За цією методикою можна вивчити емоційну спрямованість, виявити в якій сфері діяльності можна отримати позитивні емоції. Потреби особистості тісно пов'язані з емоціями. При задоволенні або можливості задоволення потреби виникають позитивні емоції. Якщо наявна потреба не задовольняється або не може бути задоволена, людина переживає негативні емоції. У нормі люди люблять позитивні емоції, тому прагнуть задовольнити свої потреби. Прагнення до певних типів переживань, до задоволення певних потреб Б.Г.Додонов назвав загальною емоційною спрямованістю і розробив методику для вивчення цієї особливості особистості. Автор класифікував емоції і типи емоційної спрямованості, де основним критерієм класифікації були тільки ті емоції, які у свідомості людей є проявом ціннісних переживань, а саме: романтичні, акізитивні, практичні, глорістичні, гедоністичні, альтруїстичні, гностичні, пугністичні, комунікативні, естетичні. Відповідно до цієї класифікації ним була побудована шкала оцінки значимості емоцій, де досліджуваним пропонувалося провести ранжування емоційних почуттів [17].

Обробка методики полягає у виділенні 1-3-х рангів і визначенні типу емоційної спрямованості. Загальна емоційна спрямованість почуттів наступна:

1.Романтична (почуття незвичайного, втаємничого, невідомого, котре з'являється у незнайомому місці чи обстановці);

2.Акзизитивна (радісне переживання, нетерпіння під час придбання нових речей та предметів колекціонування, вдовolenня від думок, що скоріше їх буде ще більше);

3.Практична (радість й збудження, захоплення від того, що у професійній діяльності усе добре, коли досягаєш успіху та результатів);

4.Глорістична (вдovolenня, гордість, коли маєш змогу позиціонувати власну цінність чи перевагу над власними суперниками, коли твоєю особистістю захоплюються);

5.Гедоністична (веселий спосіб життя, повна безтурботність, належний фізичний стан, насолода безтурботним життям);

6.Альтруїстична (емоції, котрі виникають на підґрунті потреб у сприянні, допомоги іншим особистостям, вдovolenня від надання допомоги іншим);

7.Гностична (отримання насолоди від пізнання чогось нового, під час знайомства з науковими розвідками. Радість та глибоке вдovolenня під час процесу з'ясування сутності феноменів, підтвердженні власних припущень та пропозицій);

8.Пугністична (бойовий настрій, відчуття ризику та екстремальності, гострі відчуття під час небезпеки);

9.Комунікативна (радість від комунікації, приємний настрій, симпатія до оточуючих, вдячність від комунікації з особистостями, котрих поважаєш та любиш);

10.Естетична (оригінально солодкі та красиві відчуття, котрі виникають під час сприйняття природи чи музики, художніх творів, поезії).

На *другому* етапі використовувалась методика «Незакінчені речення» С.Б.Борисенко, адаптованою І.М. Коган (див. Додаток Б), яка визначає ступінь розвитку емпатії. За допомогою методики «Незакінчені речення» виявляється рівень сформованості чотирьох компонентів емпатії:

1) Розвиненість процесів особистісної рефлексії. Критерії розвиненості особистісної рефлексії у людини, її можливості до співчуття полягають в умінні аналізувати власні переживання, точно відчувати характер переживання інших, відчувати дійсне ставлення інших до себе, правильно пояснювати його причини та наслідки;

2) Поведінка учня, мотивована рівнем моральної свідомості. Критерії, що фіксують рівень моральної свідомості досліджуваних, виявляються в наданні ними реальної допомоги, в сприянні, в прагненні допомогти тим, хто мало симпатичний або навіть неприємний їм;

3) Характер спрямованості на інших людей. Критерії позитивної установки на інших людей полягають у відкритості ставлень до інших людей, у демонстрації привітності до них, у прагненні виправдати почуття та дії іншого;

4) Розвиненість процесів емоційної ідентифікації. До критеріїв розвитку емоційної ідентифікації входять: емоційна рухливість обличчя, виразність мови, спроби ототожнити свої емоції з емоціями партнера [9].

Досліджуваним пропонується послідовно закінчити 20 речень змістом яких є певні обставини, ситуації. Перед початком роботи учнів було попереджено, що не можна вголос виражати свої емоції, працювати потрібно мовчки: кожний виконує завдання так як зрозумів. Також було наголошено для учнів, що ні «поганих», ні «хороших» відповідей нема: відповіді повинні бути різними, що лише підкреслює їх індивідуальність та неповторність.

Градація отриманих відповідей реалізовували за 5-ою шкалою: від «-2» до «+2».

-2 бали: вияви роздратування, невдоволення переживаннями інших людей. Агресивне, дратівливе ставлення до них, активне неприйняття переживань інших, протиставлення їм власних емоцій. Відсутність прагнення допоїти іншому, іноді спроби перешкоджання діям партнера, яскраво виражене бажання повернути власний комфорт шляхом погіршення стану іншої людини;

-1 бал: вияви байдужості стосовно емоційного світу іншої людини. Ігнорування її переживань. Конфлікт вирішується егоїстично, значимими при цьому для обстежуваного є тільки власні емоції. Робляться спроби повернути втрачений емоційний комфорт, щоправда, при цьому обстежуваний намагається не втручатися в переживання іншого;

0 балів: неправильне розуміння ситуації, перекручення її умов, нерозуміння вимог для відповіді. Неясність вияву свого емоційного ставлення до того, що відбувається, свідомий відхід від відповіді;

+1 бал: вияви часткової тотожності з переживаннями партнера при якихось додаткових умовах. Гостре відчуття емоційного конфлікту, вияви уваги до емоційного світу іншого. Вирішення конфлікту на його користь, розуміння й позитивне ставлення до емоційного стану іншої людини. Активне прагнення допомогти партнеру по спілкуванню. При цьому допомога адекватна й ситуації, й емоційним переживанням іншого;

+2 бали: констатація повної тотожності з емоційними переживаннями іншого. Вирішення конфлікту на його користь – розуміння та позитивне ставлення до душевного стану іншого. Активне прагнення допомогти партнеру по спілкуванню. При цьому допомога адекватна ситуації та емоційним переживанням іншої особи.

Ступінь розвитку емпатії учня визначається за рівнем сформованості наступних чотирьох параметрів:

1) Розвиненість процесів особистісної рефлексії визначається сумою балів 1, 2, 3, 12, 14, 16;

2) Поведінка учня, мотивована рівнем його моральної свідомості, визначається сумою балів, отриманих по реченнях 8, 11, 18;

3) Характер спрямованості на інших людей визначається сумою балів, отриманих по реченнях 4, 5, 9, 15;

4) Розвиненість процесів емоційної ідентифікації визначається сумою балів, отриманих по реченнях 6, 7, 10, 13, 17, 19.

На *третьому* етапі дослідження нами встановлювався зв'язок поміж ступенем розвитку емпатії в школярів і їх поведінковими агресивними реакціями з використанням дитячого тесту «*Малюнкові фрустрації*» Саула Розенцвейга (див. Додаток В). Розенцвейг Саул (Rosenzweig.S; р 1907) – американський психолог, професор університету Сент – Луїс. Відомий розробкою теорії фрустрації, роботами в області клініки шизофренії, теоретичних проблем проєктивної психології і інших питань психологічної діагностики. Основні праці: «Psychodiagnosis» (1949); «The picture – association Method and it's Application in a Study of Reactions to Frustration» (1945) [8].

Тест «Малюнкові фрустрації» відноситься до класу проєктивних методик. В його основі лежить припущення про те, що досліджуваний свідомо або підсвідомо ідентифікує себе з фрустрованим персонажем на картинці і проєктує у своїй відповіді власні потреби і установки поведінки. Стимульним матеріалом тесту є 24 контурних малюнки, на яких представлені різні фрустраційні ситуації з повсякденного життя, на яких зображені персонажі, які ведуть між собою розмову. Одна дійова особа говорить певні слова, відповідь же іншої не наводиться. Досліджуваний має назвати першу відповідь, яка прийшла йому в голову у зв'язку з наданою на малюнку ситуацією. Відповіді фіксуються письмово. Час тестування – 15-20 хвилин.

Обробка результатів припускає оцінку кожної відповіді досліджуваного за двома категоріями: 1) напрямок реакції (вказує орієнтацію суб'єкта на оточення або на самого себе); 2) тип реакції (фіксація уваги на перешкоду: як особистість вирішує наявну проблему)[33]. Також нами оцінювався фактор Е (агресія), змістом якого є обвинувачення, осуд, ворожість, погрози й інші відкриті прояви агресії, спрямовані проти іншої особи або предмета в оточенні. Інші фактори ми віднесли до безобвинувачувальних реакцій – фактор Б та зовнішньообвинувачувальних реакцій – фактор В.

На *четвертому* етапі проводилася проєктивна методика Рене Жіля «*Тест – фільм*» Rene Gille «Le Test – Film»), що спрямована на дослідження особистості

дитини (див. Додаток Г)[8]. Методика зорієнтована на дослідження соціального пристосування школяра, сфери його міжособистісних відносин та їхніх характеристик, усвідомлення школярем наявних внутрішньо-сімейних взаємовідносин й окремих якостей його поведінки. Також зазначена методика сприяє виявленню конфліктних зон у системі міжособистісних взаємовідносин дитини, надаючи можливість, чинити вплив на ці взаємовідносини та дальшніший розвиток особистості школяра. Проективна візуально-вербальна методика Р. Жила у своїй структурі має 42 завдання, серед котрих 25 картинок із зображеннями діток чи діток й дорослих, досить коротким текстом, який пояснює зображену на картинці ситуацію та питанням до респондента, та крім того 17 текстових завдань.

Дитина, аналізуючи зображені малюнки, надає відповіді на поставлені їй питання, позиціонує обране нею для себе місце на зображеній картинці, розповідає як вона повела би себе у тій або іншій обставині чи обирає один із перелічених модифікацій поведінки.

Експериментатору слід рекомендувати здійснювати супровід, огляд під час бесіди з дитиною, під час котрої можна деталізувати ті чи інші відповіді, дізнатися деталі реалізації дитиною її виборів, в'яснити, чи є у дитини деякі «делікатні» моменти в його особистому житті, довідатися стосовно реального складу сім'ї, з'сувати ким є ці люди, котрі є намальованими на картинках, але не є позначеними на картинках (наприклад, картинка. № 1, при цьому важливо записати порядок, в якому вони названі). В цілому можна використовувати ті можливості, які дають проективні методики.

Зазначена методика може бути застосована під час обстеження дітей віком від 4-х до 12-ти років, зокрема, у випадках вкрай вираженого інфантилізму й затримці психічного розвитку.

Психологічний матеріал, котрий характеризує усю систему особистісних взаємовідносин дитини, отриманий за цією методикою, умовно слід поділити на 2-і групи змінних:

Змінні, котрі дають характеристику конкретних особистісних відносин дитини з іншими особами, а саме: відношення до мами; відношення до батька; ставлення до матері та батька як до подружжя; ставлення до власних братів та сестер; ставлення до бабусі та дідуся; ставлення до друга (подруги); ставлення до вчителя і авторитетного дорослого.

Змінні, котрі характеризують якості самої дитини:

цікавість; домінантність; товарицькість; відчуженість; соціальна адекватність поведінки.

Оброблення результатів. Методика вимірює 12 змінних, 7 із яких характеризують конкретно-особистісні стосунки дитини (у сімейному оточенні, із друзями, вчителями або авторитетними дорослими), а 5 - характеризують особистісні риси дитини (домінантність, соціальна адекватність поведінки, товарицькість, відчуженість, допитливість).

Номер шкал	Значення шкал	Номер завдання	Загальна кількість завдань
1	Ставлення до матері	1-4, 8-15, 17-19, 27,38,40-42	20
2	Ставлення до батька	1-5, 8-15, 17-19, 37, 40-42	20
3	Ставлення до матері й батька як до подружжя	1-4, 6-8, 14, 17, 19	10
4	Ставлення до братів та сестер	1, 2, 4-6, 8-19, 30, 40, 42	20
5	Ставлення до бабусі та дідуся	1, 4, 7-13, 17-19, 30, 40, 41	15
6	Ставлення до друга, подруги	1, 4, 8-19, 25, 30, 33-35, 40	20
7	Ставлення до вчителя і авторитетного дорослого	1, 4, 5, 9-11, 13, 17, 19, 26, 28-30, 32, 40	15
8	Допитливість	5, 22-24, 26, 28-32	10
9	Домінантність	20-22, 39	4
10	Товарицькість	16, 22-24	4
11	Відчуженість	9, 10, 14-17, 19, 22-24, 29, 30, 40-42	15
12	Соціальна адекватність поведінки	9, 25, 28, 32-38	10

Ставлення до певної особи визначається кількістю виборів даної особи з огляду на максимальну кількість завдань, що спрямовані на виявлення відповідного ставлення (за ключем до тесту) [36].

2.2. Психологічний аналіз результатів дослідження емпатії у дітей молодшого шкільного віку

Дослідження проблеми емпатії виявило різні показники проявів емпатії. Таким чином, отримані результати методик були описані окремо як по хлопчиках так і по дівчатках молодшого шкільного віку.

За допомогою методики Б.Г. Додонова «Шкала оцінки значимості емоцій», ми мали можливість визначити емоційну спрямованість молодших школярів. Методика визначає загальну емоційну спрямованість почуттів: 1. Романтична; 2. Акізитивна; 3. Практична; 4. Глорістична; 5. Гедоністична; 6. Альтруїстична; 7. Гностична; 8. Пугністична; 9. Комунікативна; 10. Естетична. Обробка методики полягала у виділенні 1 - 3-х рангів і визначенні типу емоційної спрямованості. У таблиці 1 наведено результати перших трьох емоційних спрямованостей у дівчаток.

Таблиця 1

Показники перших трьох домінуючих емоційних спрямованостей у дівчаток

1 ранг	2 ранг	3 ранг
глорістична	акізитивна	практична
6,4	6,3	6,0
12 %	11 %	11 %

Як видно з таблиці, на першому місці у дівчаток знаходиться глорістична емоційна спрямованість, що характеризується задоволенням, гордістю, за умови, якщо маєш можливість засвідчити власну цінність чи перевагу над своїми суперниками, коли особисто тобою від щирого серця захоплюються. Це означає,

що дівчата прагнуть бути першими, вони самостверджуються за рахунок інших. За нагоди перебувають на вершині слави, «пожинають лаври». Люблять бути у центрі уваги, люблять щоб їх хвалили за хороші справи. Коли дружать, надають перевагу лідерству, тому домінують у колі друзів чи компанії, здебільшого є дівчата. Радіють коли головну естафету передають їм. Полюбляють хизуватися. Коли отримають нову річ, можуть спробувати надати їй стільки «красок» та принад, що ця річ попри все виявляється найкращою.

Другий ранг займає акізитивна емоційна спрямованість. Не дарма говорять про те, що дівчаткам потрібно більше речей, одягу, аксесуарів, аніж хлопчикам. Свідченням цього є виявлення акізитивної емоційної спрямованості у дівчат. Це нестримне почуття у придбанні нових речей, може зароджуватися в шкільні роки, коли ти залюбки купуєш собі новий блокнот, різнокольорові ручки і завжди стараєшся наповнювати свій пенал, або робочий письмовий стіл новими канцтоварними речами, а пізніше, з роками, коли дівчатка виростають таке явище переростає у придбання нових речей, щоб наповнити шафу, комод, шкатулки з аксесуарами та біжутерією. Акізитивні почуття ґрунтуються на інтересі до накопичення й колекціонування речей, що перевищує практичну потребу в них, тому дівчатка люблять накопичувати багато речей, адже кожна річ, можливо навіть не потрібна – приносить задоволення та захоплення. Зазвичай дівчаток приваблює колір товару, запах тощо, тому їм хочеться купувати щось нове, і це нове завжди буде кращим від попередньо набутого.

Третьою за рангом є практична емоційна спрямованість. Практичні почуття – це радісні збудження, підйоми, захопленість, коли навчання йде добре, коли бачиш, що добиваєшся успішних результатів. Безперечно, дівчинку прикрашає успішність у навчанні, охайність, ввічливість, порядність, хороші вчинки. Водночас, дівчатка є старанними у навчанні, пізнають нове, цікаве для них, невідоме. Радісне захоплення та підйом почуттів є тоді коли дівчатка дізнаються про те, що отримали хорошу, відмінну оцінку. Позитивна оцінка приносить радість, гордість за себе, за те, що правильно виконала завдання. Коли дівчатка

отримують хороші оцінки вони підкріплюють себе позитивними емоціями, розказують про позитивні оцінки близьким і стараються вчитися добре й надалі. Як правило відмінниці досягають успіху, вони творчі, розумні, кмітливі, активні, залюбки беруть участь у конкурсах та заходах шкільного та місцевого самоврядування. Дівчатка молодшого шкільного віку, добре навчаючись, певним чином, окреслюють себе як найкращу, розумну, успішну особистість і таким чином у них виробляється завишена самооцінка. Результати перших трьох за рангом та інших емоційних спрямованостей дівчаток наочно зображено на рис 1.

Рис. 1. Показники значущості емоцій у дівчаток

Щодо хлопчиків, то характер емоційної спрямованості у них дещо інший ніж у дівчаток (табл. 2). Як і у дівчаток, у хлопчиків на першому місці теж перебуває глорістична емоційна спрямованість. Це свідчить про те, що їм подобається бути лідерами. Для них характерний підйом сил та емоцій, почуття гордості тоді коли вчитель їх похвалить. Ігрова діяльність у хлопчиків дає можливість керувати процесом гри: надавати кожному ім'я, розподіляти по підгрупах, задавати команду в грі. Коли вчитель проводить певні ігри, і дає можливість хлопцям керувати процесом у них розвиваються колективіські та організаторські здібності. Дитина в такому випадку проявляє гордість за себе,

вважає себе цінною для вчителя, кмітливою, мудрою, кращою за інших дітей. Хлопчики відчують гордість та захоплення коли вони займаються спортом і на перервах демонструють трюки та прийоми, які їх навчають тренери. Таким чином вони можуть похвалитися своїми результатами.

У таблиці 2 представлені показники перших трьох рангів у хлопчиків.

Таблиця 2

Показники перших трьох домінуючих емоційних спрямованостей у хлопчиків

1 ранг	2 ранг	3 ранг
глюрістична	пугністична	естетична
7,4	6,2	6,0
14 %	11 %	11 %

Другою за рангом є пугністична емоційна спрямованість, яка характеризується збудженністю, почуттям ризику, захопленням, азартом, гострими відчуттями у хвилину боротьби, небезпеки. Очевидь тому, що хлопчики молодшого шкільного віку є дітьми, в них присутній бойовий дух та почуття азарту. А ще й тому, що у хлопців домінує ігрова діяльність з застосуванням боротьби. Досить часто ми можемо побачити на перервах у школі забіякуватість хлопців. Це може бути свідченням того, що хлопчики, у наш час, є агресивними та нестриманими у плані образити когось, або ж штовхнути, звинуватити іншого. Ми можемо припустити те, що стають вони холодними та егоїстичними тому, що багато часу проводять з технікою, за компютером. Сучасні комп'ютерні ігри містять в собі багато негативу, помсти, жахливих вчинків та покарань. Також перегляд жорстоких фільмів змінює та «давить» на психіку, і провокує дитину на гострі бойові відчуття. Свідченням негативізму і проявів неслухняності в школі чи інших місцях є сімейне виховання. Коли батьки вирішують конфлікти в присутності дитини, лаються та б'ються при цьому. Батько зазвичай, є авторитетом для сина тому син копіює його поведінку.

Естетична емоційна спрямованість зайняла третє місце в піраміді почуттів хлопчиків. Естетична емоційна спрямованість носить своєрідний характер та красиві почуття, котрі виникають під час сприйняття природи чи музики, творів мистецтва та поезії. Це означає, що вони поводяться в гармонії зі своїм близьким оточенням. Хлопчики молодшого шкільного віку більш прив'язані до рідного оточення, відчують потребу у спілкуванні з рідними. Вони люблять слухати як їх дідусь розказує цікаві історії, або як батько вчить їх ремонтувати машину у вільний від уроків час, коли у сімейному колі вони грають веселі та смішні ігри. Вони люблять коли їм бабуся співає пісні, коли вона ще була маленька, вчить віршам, колядкам та щедрівкам. Вчить дотримуватись звичаям та бути справжнім українським козаком. Результати перших трьох та інших емоційних спрямованостей хлопчиків наочно представлено на рис 2.

Рис. 2. Показники значущості емоцій у хлопчиків

Відтак, отримані за методикою «Шкала оцінки значущості емоцій» результати свідчать про відсутність орієнтації на прояв емпатії у молодших школярів. Це наочно зображено у гістограмі на рис. 3.

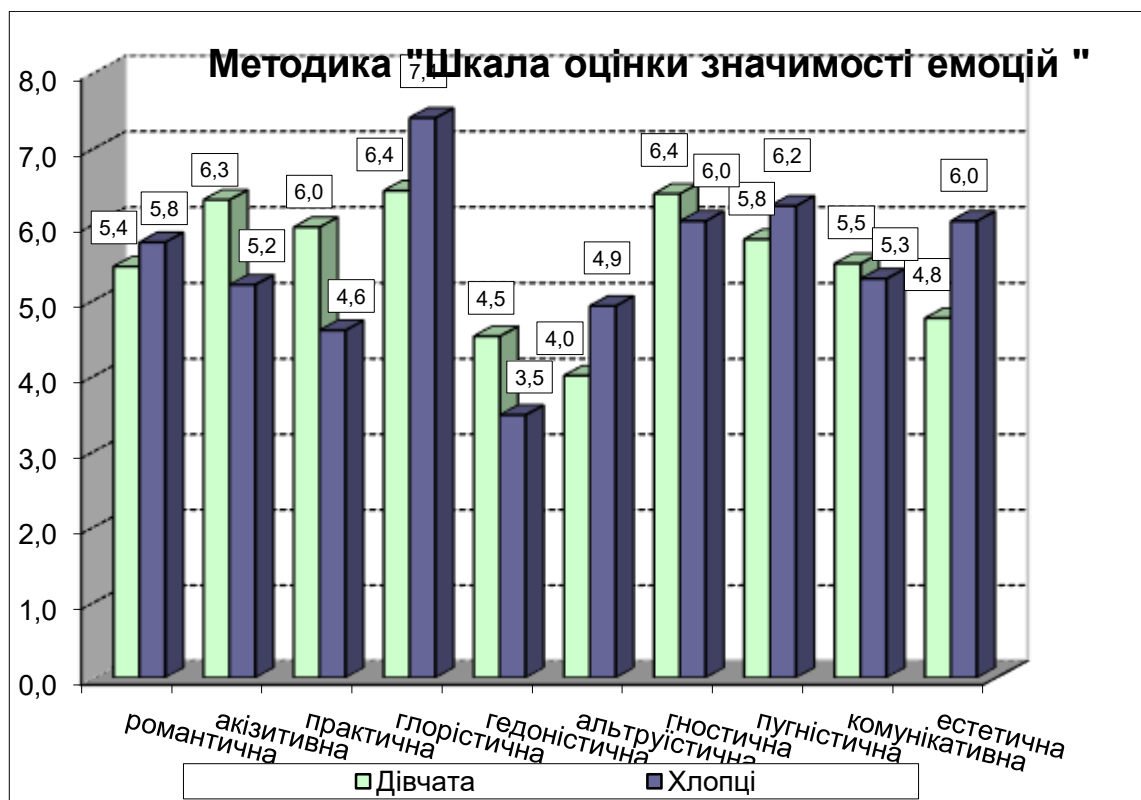

Рис. 3

За аналізом, проведеним за трьома першими рангами типів емоційної спрямованості, у дівчаток та хлопців на першому місці була обрана глористична емоційна спрямованість, що свідчить про почуття гордості за себе, коли досягаєш успіху, можеш бути у центрі уваги, представити свої здібності, цінності.

Для виявлення рівня компонентів емпатії, учні досліджувалися за методикою С.Б. Борисенко «Незакінчені речення», адаптованою І.М.Коган. Методика дає можливість визначити рівень розвитку таких компонентів емпатії: розвиток процесів особистісної рефлексії; поведінка учня мотивована рівнем моральної свідомості; характер спрямованості на інших людей; розвиненість процесів емоційної ідентифікації. В таблиці 3 отримані представлені результати виміру рівня компонентів емпатії у дівчаток молодшого шкільного віку.

Дані наведені у таблиці показують, що у дівчаток молодшого шкільного віку добре розвинена емоційна ідентифікація (характеризується емоційною вираженістю обличчя, виразністю мови, спробами ототожнити свої емоції з емоціями партнера).

Таблиця 3

Розподіл компонентів за рівнями емпатії у дівчаток молодшого шкільного віку

Складові рівні	Особистісна рефлексія	Характ.спрямован.на інших людей	Пов.учня мотивована рівнем морал.свідомості	Емоційна ідентифікація
високий	10 %	12 %	10 %	8,0 (13 %)
середній	5,4 (9 %)	9 %	8 %	7 %
низький	5 %	3,9 (7 %)	3,8 (7 %)	5 %

Опиписуючи результати емоційної ідентифікації у дівчаток, ми можемо сказати про те, що емпатія найбільше проявляється у процесі спілкування, ігор, ставленні до інших. Дівчатка більш емоційні та балакучіші тому, тому комунікація зі співрозмовником видає співрозмовнику і оточуючим їх настрій, характер емоцій, нариси поведінки. У дівчаток ніжний та тоненький голос тому, вони складають враження «принцеси», з чим можемо пов'язати виразність мови у процесі комунікації. Вони стараються справити про себе хороше враження, бути кращими ніж інші. Намагання ототожнити себе з іншими, копіювати емоції співрозмовника, для того, щоб краще зрозуміти його, співчувати йому, зрозуміти на стільки важко колезі – говорить про співчуття, співпереживання.

Наступний компонент, який розвинений у них на середньому рівні – це особистісна рефлексія. Характеризується співчуттям, умінням аналізувати власні переживання, точно відчувати характер переживання інших, відчувати дійсне ставлення інших до себе, правильно пояснювати його причини та наслідки. Як бачимо, проявляючи емпатію, дівчатка відзначають для себе певну оцінку того чи іншого ставлення і до них, і це слідує тому, що для них важлива дистанція спілкування між тією чи іншою людиною, тема розмови, присутність співпереживання у відповідь на їх співчуття, жаль. Ставлення інших до них, також заставляє ставити певний критерій. У свою чергу, коли дівчатка співпереживають, розуміють внутрішній стан партнера, вони очікують зворотнього зв'язку, але це може відбуватися не завжди, що говорить нам про альтруїстичну поведінку дівчаток.

Низький рівень посіли компоненти: характеру спрямованості на інших людей (характеризується позитивною установкою на інших людей, відкритим ставленням до інших, демонстрацією привітності до них, у прагненні виправдати почуття та дії іншого); та поведінка учня мотивована рівнем моральної свідомості (характеризується наданням ними реальної допомоги, в сприянні, в прагненні допомогти тим, хто мало симпатичний або навіть неприємний їм). Ці два компоненти свідчать про те, що дівчатка у процесі спільної діяльності не передбачають надавати допомогу, чи співчувати тим хто не симпатизує їм, це може говорити про їх байдужість до дітей та дорослих, яким найбільше потрібна допомога. Можливо дівчатка шукають собі подібних, і це дає можливість їм ідентифікувати себе з ними. Тому відкривати свої секрети «гіршим» від себе вони не будуть. І коли діти які їм не до вподоби, хочуть з ними дружити чи розмовляти, гратися, вони не стануть виправдовувати їх почуття та емоції. Компоненти прояву емпатії у дівчаток представлені у відсотковому варіанті у діаграмі на рис. 4.

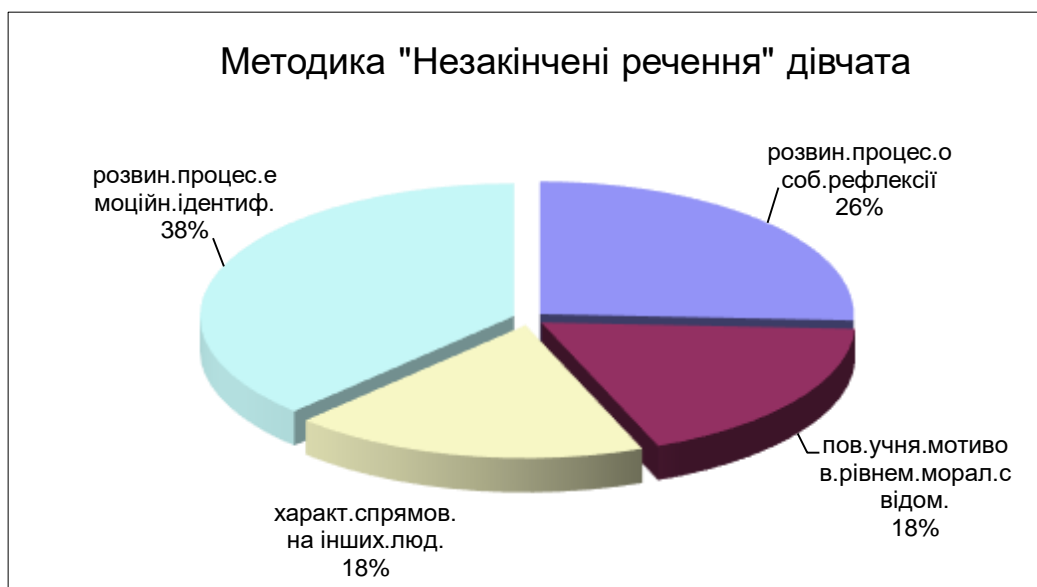

Рис. 4. Вияв емпатійних тенденцій у дівчаток молодшого шкільного віку за методикою «Незакінчені речення»

В таблиці 4 отримані представлені результати виміру рівня компонентів емпатії у хлопчиків молодшого шкільного віку.

Розподіл компонентів за рівнями емпатії у хлопчиків молодшого шкільного віку

Складові рівні	Особистісна рефлексія	Характ. спрямован. на інших людей	Пов. учня мотивована рівнем морал. свідомості	Емоційна ідентифікація
високий	8,3 (13 %)	10 %	9 %	7,3 (11 %)
середній	7 %	5,0 (9 %)	6 %	6 %
низький	7 %	5 %	3,9 (8 %)	5 %

Результати хлопчиків молодшого шкільного віку вказують на прояви добре розвиненого компонента особистісної рефлексії. Тобто, задіюючись у спільну діяльність, або ж під час комунікації, хлопці аналізують свої переживання, вчинки, ставлять їх на перше місце, але при цьому співпереживають стану інших, їх настрою, емоціям. Коли спілкуються з партнером то чітко та точно можуть сказати як він себе почуває, розуміють, що трапилось з суб'єктом, аналізують характер дружби між співрозмовником тощо. Як і дівчатка хлопці ідентифікують свої переживання з іншими у процесі діяльності, намагаються порівняти, знайти спільне, хочуть бути схожими на інших.

Середній рівень посів компонент – характер спрямованості на інших людей. Хлопчики проявляють відкритість у спілкуванні, коли ведуть розмову у них спостерігається намагання виправдати почуття та дії іншого, підтримати його. Взагалі, у них присутня позитивна установка на інших, це проявляється у доброті, чуйності до інших, хорошими намірами, дружбою. Компонент поведінки учня мотивованої рівнем моральної свідомості теж отримав низький результат у досліджуваних; допомога при складних ситуаціях інших, не цілком проявилася, що свідчить про те, що хлопчики не проявляють емпатії до дітей та дорослих, які є неприємними для них. Це слідує проявам егоїстичності та байдужості стосовно інших. Компоненти прояву емпатії у хлопчиків представлені у відсотковому варіанті у діаграмі на рис. 5.

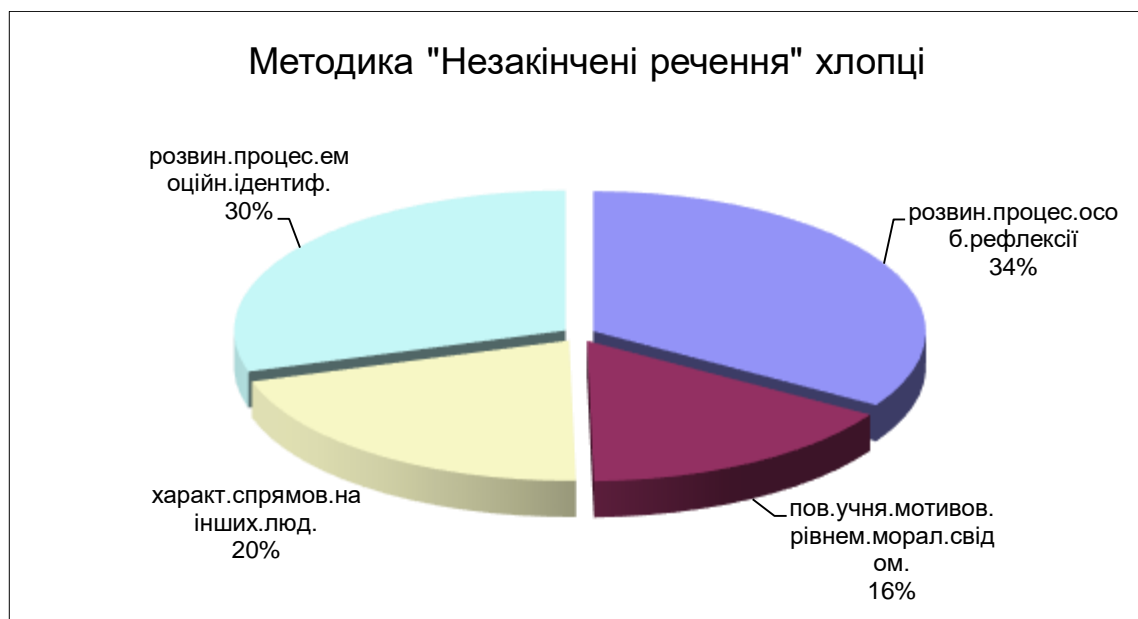

Рис. 5. Вияв емпатійних тенденцій у хлопчиків молодшого шкільного віку за методикою «Незакінчені речення»

У дівчаток і хлопчиків проявляється емпатія, але це залежить від оточуючих людей, до яких проявляється емпатія, їх становище та ставлення до них. Свідченням цього є низький рівень поведінки учня мотивованої рівнем моральної свідомості, як у хлопчиків так і у дівчаток низькі прояви допомоги, жалю до тих хто мало симпатизує їм. Емоційна ідентифікація як у хлопців так у дівчат на високому рівні, що свідчить про розвиток ототожнення себе з об'єктом розмови. Під час діалогу дівчаткам та хлопчикам притаманне копіювання, повторення емоцій інших, спроби знаходження однакового, можливо шукаючи себе в комусь, їм легше зрозуміти самих себе. Також їм властива виразність мови, інтонація у розмові з партнером, жести, міміка, рухливість, емоційність, активність у проявах емпатії.

Отже, отримані за методикою «Незакінчені речення» результати свідчать про наявність емпатії у молодших школярів. Вона проявляється виразно як у хлопчиків так і у дівчаток, що представлено у гістограмі на рис. 6.

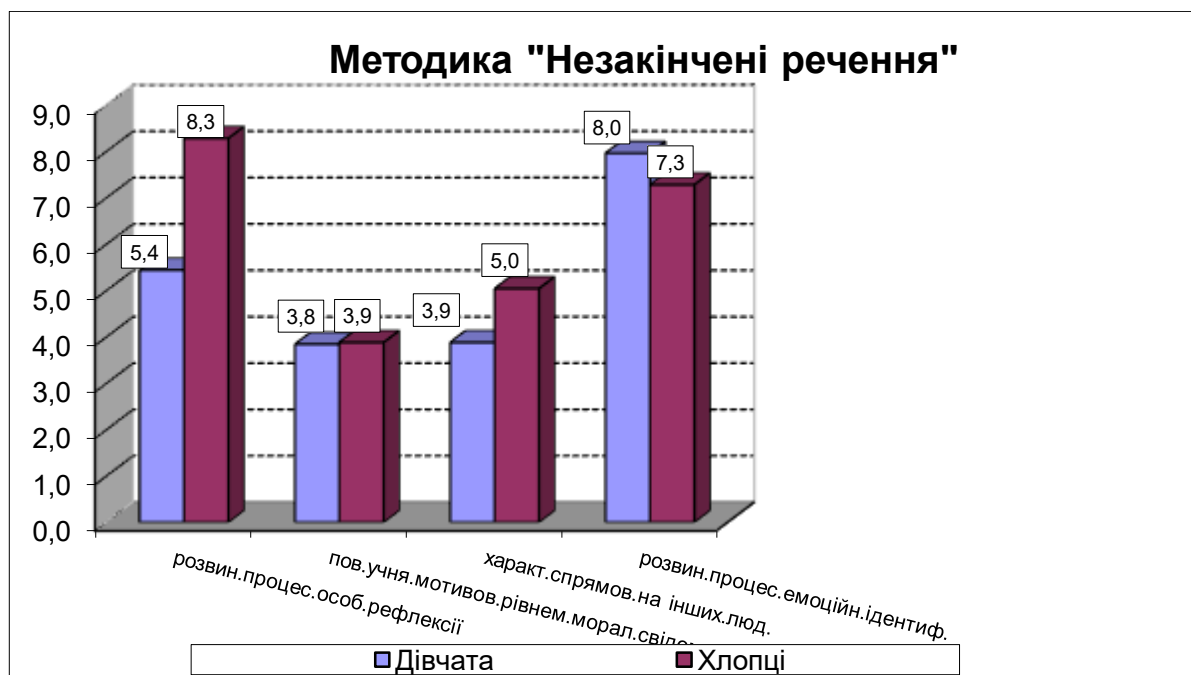

Рис. 6. Показники вираження емпатійних тенденцій у молодших школярів за методикою «Незакінчені речення»

Аналіз результатів методики «Малюнкові фрустрації» дав можливість проаналізувати прояви емпатії у молодших школярів. Досліджуючи дітей за допомогою методики «Малюнкові фрустрації», ми припустили, що у дітей з високим рівнем емпатії будуть домінувати безобвинувачувальні реакції, і навпаки, у дітей з низьким рівнем емпатії домінуватимуть агресивні, зовнішньообвинувачувальні дії.

У таблиці 5 представлені отримані результати прояву емпатії за рівнями емпатії у хлопчиків молодшого шкільного віку. З представлених у таблиці результатів бачимо, що найвищий показник у хлопчиків спостерігається за фактором Б (безобвинувачувальні реакції). Це свідчить про те, що вони проявляють емпатію у взаємодії з однолітками та дорослими. Прикладом є наведені ситуації конфліктного характеру, та ситуації прояву співчуття, жалю, співпереживання. Оскільки хлопчики переважно відзначали відповіді позитивно, та не агресивно, у них був присутній прояв емпатії при вирішенні конфлікту, допомоги іншому тощо.

Прояв емпатії за рівнями емпатії у хлопчиків молодшого шкільного віку

Рівні	Фактори та напрямки			
	Фактор Б (безобвинувачув.)	Орієнтація на себе	Фактор Е (агресія)	Орієнтація на оточення
високий	13,4(18 %)	(12 %)	(12 %)	(10 %)
середній	(15 %)	10,5 (15 %)	7,1 (11 %)	(9 %)
низький	(6 %)	(6 %)	(7 %)	5,7 (9 %)

Свідченням цього є добре розвинені у хлопчиків молодшого шкільного віку емпатійні елементи: співчуття, жаль, співпереживання. Це свідчить про хороший вплив дорослих на дитину, слухняність дитини, повагу до інших, вміння врегулювати конфлікт чи сварку без втручання дорослого, - мирним шляхом, добрими, чуйними словами, дитячою добротою. Приклад декількох відповідей: ситуація 1. «Тихо! Мама спить», - «Добре, я буду тихо»; ситуація 2. «Ти зламала мою найкрасивішу ляльку!», - «Пробач мене. Я тобі куплю нову». Ситуація 3. «Мені дуже шкода, що я ненароком зламав твій будиночок», - «Нічого, я збудую».

Середній показник посів напрямом «Орієнтація на себе» (вирішення ситуації самостійно дитиною, покладання на себе). Це свідчить про те, що хлопчики залагоджують ситуацію (конфлікт) самостійно, без втручання дорослого. Така поведінка свідчить про те, що хлопчики молодшого шкільного віку вважають себе дорослими і в змозі вирішити ситуацію наодинці з опонентом. Зазвичай це стосується ситуацій вирішення конфлікту з однолітками та молодшими за себе, а ситуації вирішення конфлікту з дорослими чи незнайомими потребують допомоги дорослих, близьких людей. Можемо сказати, що сьогодні діти молодшого шкільного віку вирішують ситуації самостійно, це свідчить про те, що вони добре розвинені, навчені батьками, сміливі, впевнені, слухають вчителів, і знають як поводитися при адекватному та ввічливому вирішенні конфлікту, чи примітивних повсякденних ситуаціях.

Фактор Е (агресія, змістом якої є обвинувачення, осуд, ворожість, погрози й інші відкриті прояви агресії, спрямовані проти іншої особи або предмета в оточенні) теж виявляється на середньому рівні. Це є свідченням того, що хлопчики при залагоджуванні конфлікту чи вирішенні банальних ситуацій можуть використовувати ворожість, осуд, лайку, злість, підвищений тон голосу, обвинувачення стосовно співрозмовника. Це може свідчити про роздратування дитини з певних обставин; несприятливі ситуації в школі чи дома можуть призвести до зниження емпатійності, хоча дитину хвалять як хорошу. Стурбованість дитини через певні обставини, можуть викликати агресивну відповідь.

Низький показник отримав напрямок «Орієнтація на оточення», що вказує на прагнення хлопчиків надавати перевагу з вирішення конфлікту та ситуації примітивного походження за допомогою дорослого. Зазвичай це може бути вчитель, батьки, старша сестра (брат) яка може навчатися в тій же школі що й учень молодших класів. Дитина може говорити іншому про те, що вона скаже батькам про все; що покличе вчителя, або ж старшу сестру чи брата. Цей показник за напрямком «Орієнтація на оточення» свідчить про невпевненість дитини в собі, боягузливість, коли перед тобою стоїть завдання можливо і не з складних. У таких дітей підвищена тривожність, можливе часте усамітнення, перепади настрою, мала кількість друзів. Фактори та напрямки прояву емпатії у хлопчиків представлені у відсотковому варіанті у діаграмі на рис. 7.

Рис. 7. Вияв емпатійних тенденцій у хлопчиків молодшого шкільного віку за методикою «Малюнкові фрустрації»

У таблиці 6 наведено результати прояву емпатії за рівнями емпатії у дівчаток молодшого шкільного віку.

Таблиця 6

Прояв емпатії за рівнями емпатії у дівчаток молодшого шкільного віку

Рівні	Фактори та напрямки			
	Орієнтація на себе	Фактор Б (безобвинувачув.)	Орієнтація на оточення	Фактор Е (агресія)
високий	12,6 (17 %)	12, 4 (17 %)	(11 %)	(13 %)
середній	(10 %)	(10%)	10,8 (15%)	9, 2 (13%)
низький	(6 %)	(7 %)	(7 %)	(5 %)

Як видно з таблиці, високий рівень отримав напрямок «Орієнтація на себе». З чого слідує, що дівчатка вирішують ситуації самостійно, впевнено, але покладаючись на результати напрямку «орієнтація на оточення», де показники у дівчаток на два бали менші за напрямок «Орієнтація на себе», свідчить про те,

що дівчатка покладаються на себе, самотужки, залагоджують ситуацію тільки в певних сприятливих випадках, коли вони бачать змогу самим справитися з ситуацією. «Орієнтація на оточення – це свого роду захист з боку дорослих і насамперед вчителя. Дитина спрямовує свій погляд убік вчителя і чекає від нього допомоги, підтримки. Тим сильніше потрясіння, якщо очікування молодшого школяра не виправдовуються, якщо його залишають з переживаннями один на один. І ще гірше, коли замість допомоги від вчителя дитина одержує протилежне. Напрямки «Орієнтація на себе» та «Орієнтація на оточення» коливаються у схожості, тому можливості вирішення конфлікту чи життєвої несприятливої ситуації залежать від складності конфлікту, особистостей та умов.

Фактор Б (безобвинувачувальні відповіді) на високому рівні, свідчить про доброту дитини, її щирість у вирішенні конфлікту, дружелюбність дитини, шанобливе ставлення до однокласників, друзів, цінування дружби та ставлення до однолітків. Дівчатка коли перебувають у сварці, не обвинувачують співрозмовника, але надають перевагу визнати що ніхто не винен, піти на компроміс.

Середній показник фактору Е (агресія), у дівчаток зустрічається частіше аніж у хлопчиків молодшого шкільного віку. Це слідує тому, що у процесі взаємодії з учнями, в класі виникають відчуття лідерства, переваги або бажання все узяти під свій контроль, виникають розбіжності які спричиняють агресію, ворожість, обурення, образу, звинувачення. На фоні класу видно, що більше лідирують дівчатка, але за такої взаємодії у них виникає конкуренція і «крісло лідера» хочуть зайняти декілька дівчаток, щоб бути улюбленицями авторитетного для них вчителя, щоб отримати похвалу за сміливість та допомогу вчителів. З таких обставин можуть виникати агресивні холодні почуття. Фактори та напрямки прояву емпатії у дівчаток представлені у відсотковому варіанті у діаграмі на рис. 8.

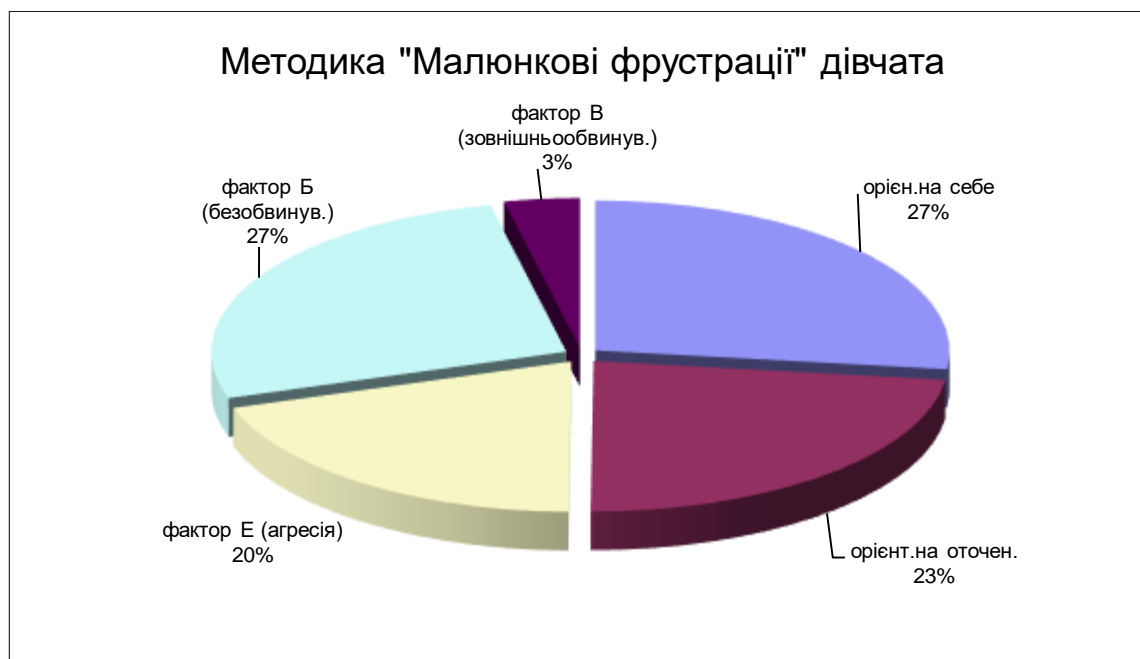

Рис. 8. Вияв емпатійних тенденцій у хлопчиків молодшого шкільного віку за методикою «Малюнкові фрустрації»

Отже, отримані за методикою «Малюнкові фрустрації» результати свідчать про наявність емпатії у молодших школярів. Однак більш виразно вона проявляється у хлопчиків, що наочно зображено у гістограмі на рис. 9.

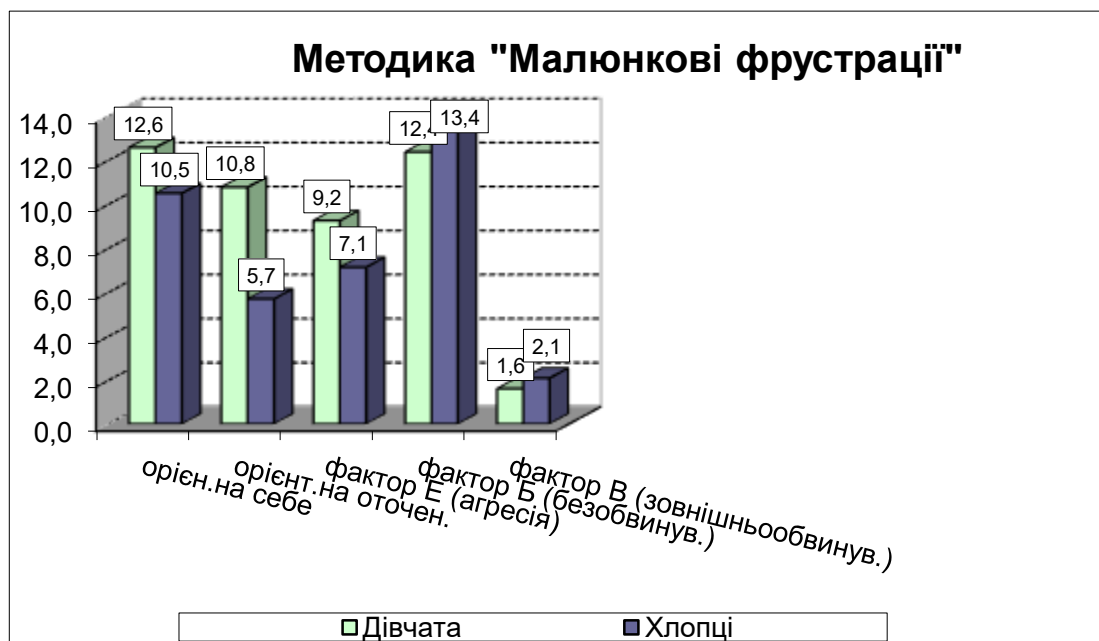

Рис. 9. Показники вираження емпатійних тенденцій у молодших школярів за методикою «Малюнкові фрустрації»

Порівнюючи результати дівчаток та хлопчиків молодшого шкільного віку, можемо сказати, що емпатія проявляється ними у конкретних випадках. Перш за все, це залежатиме від особистості, від об'єкта емпатії; по-друге, залежатиме від вчителя, батьків та сприятливих умов в класі. «Орієнтація на оточення» у дівчаток вища аніж у хлопчиків, це означає що для них потрібне частіше втручання дорослого при вирішенні конфлікту та певні правила вирішення конфліктних ситуацій, певна тактика, поради дорослого. У дівчаток домінує холерично – флегматичний тип темпераменту у залагоджуванні несприятливих ситуацій. Як і дівчатка так і хлопчики практично порівну отримали схожі показники за фактором Б. Це означає що учні молодшого шкільного віку позитивно та практично без загострень спілкуються з дітьми. Присутність агресії у дівчаток вища на відміну від хлопчиків, це є свідченням конкуренції між дівчатками, бажання представити себе кращою, улюбленішою, розумнішою.

Аналіз результатів за методикою Рене Жиля «Тест – фільм». Методика Рене Жиля «Тест – фільм» дозволяє досліджувати соціальну пристосованість дитини, сферу його міжособистісних відносин і її особливості, сприйняття дитиною сімейних відносин. Аналіз результатів методики «Тест – фільм» показує нам ставлення дівчаток та хлопчиків молодшого шкільного віку за дванадцятьма шкалами представленими у методиці: відношення до мами; відношення до тата; відношення до мами та тата як до подружньої пари; відношення до своїх братів і сестер; відношення до бабці та діда; відношення до свого друга, подруги; ставлення до вчителя і авторитетного дорослого; допитливість; домінантність; товариськість; відчуженість; соціальна адекватність поведінки. У таблиці 7 розміщені дані дівчат молодшого шкільного віку за шкалами які отримали найбільше балів.

Як свідчать результати, найреферентнішими для дівчаток є матері, це не дивно, адже дівчатка більше прив'язані до матерів, вони швидше знаходять спільну мову з ними, більше прислухаються до їх думки, відчувають потребу у спілкуванні з мамою.

Таблиця 7

Результати взаємовідносин у дівчаток молодшого шкільного віку

Ставлення до матері	Соціальна адекватність поведінки	Ставлення до вчителя і авторитетного дорослого	Ставлення до братів і сестер	Ставлення до матері й батька як до подружжя
8,1	8,0	7,8	6,4	6,2
13 %	13 %	12 %	10 %	10 %

Мама для дівчаток найкраща подруга, яка приголубить, допоможе, порадить, заплете косички, одягне, приготує смачні страви і завжди турботлива. Дівчатка проводять більше часу з матерями, вони прагнуть бути схожими на маму і коли у школі проводять заходи і запрошують батьків, дівчатка люблять виділяти своїх матерів для того, щоб похвалькуватися та довести, що їх мамуся найкраща та найкрасивіша.

Наступною шкалою за кількістю балів виступила «Соціальна адекватність поведінки». Це пояснюється тим, що дитина поводить себе адекватно та стримано, допустимо нормі, за правилами етикету, ввічливо. Її поведінка контролюється нею і аналізується. Якщо цю характеристику надати дівчаткам то це свідчитиме про їх етикет, стриманість, гарну розмову, адекватне поводження з однолітками, дорослими. Дівчаткам притаманна конформна поведінка, вона передбачає погоджувальну, бездумну поведінку, яка позиціонується із принципом «Я погоджуюсь, я – роблю як усі», тобто школярка самостійно рішення не приймає, вона є лояльною до усіх зовнішніх вимог. Саме це є свідченням того, що дівчата молодшого шкільного віку не порушують у своїх діях правил поведінки, що налагоджені в певному соціумі. Ось наприклад: «на дитячому майданчику, куди зазвичай приходять дівчинка з мамою опісля уроків, всі гойдалки зайняті, і поведінка дитини буде адекватна в тому випадку коли вони з мамою зачекають допоки хтось з дітей залишить гойдатись і тоді сідатимуть на качелю, або ж ввічливо та лагідно попросять покататися у дітей».

«Ставлення до вчителя і авторитетного дорослого» у дівчаток молодшого шкільного віку отримало середню кількість балів. Це свідчить про ставлення вчителя до учнів. Найближчою людиною, до якої дитина може звернутися в урочний час є класний керівник. Для дівчаток вчителька є другою мамою, вона теж виховує їх, навчає, провадить у старші класи. Саме у початкових класах закладається патріотизм, любов до Батьківщини, доброта, чуйність, любов яку дитина повинна пронести через життя. Цьому навчає класний керівник, перша вчителька, яка є авторитетом для дитини, і її ім'я запам'ятовується на все життя.

Наступними за значущістю є такі шкали як «Ставлення до братів та сестер» та «Ставлення до матері й батька як до подружжя». Важливим є ставлення до братів та сестер. У дівчаток є брати та сестри молодші або старші від них. Дівчатка які мають рідних або двоохрідних братів та сестер молодших від себе, граються з ними, діляться секретами, вони як єдине ціле, знаходять спільність між собою, допомагають одне одному, в певних випадках хтось є керуючим, а хтось підлеглим. Якщо в сім'ї є старша сестра то вона повинна бути зразком молодшій, а якщо в сім'ї є старший брат то він повинен турбуватися, бути захисником для молодшої сестрички. Оскільки дівчатка відзначали ставлення до сестер та братів позитивним та важливим, це слідує тому, що для дівчаток брати та сестри є частиною їхнього життя і є для них авторитетом, зразком, найкращим другом. «Ставлення до матері й батька як до подружжя» свідчить про усвідомленість дівчаток того, що батьки єдине ціле, вони люблять одне одного, піклуються про дітей, приносять їм щастя, виконують їх можливі бажання. Усвідомленість дівчатками ставлення до матері й батька як до подружжя свідчить про те, що дитина відчуває та розуміє, що батько та мати повинні бути разом, вони повинні радитись одне в одного. Батько дарує квіти для мами, обіймає її, говорить що любить. Така поведінка батьків дає зрозуміти дівчаткам, що батьки та діти є сім'єю. В якій панує затишок. Відповідно дівчатка ставлять для себе образ ідеальної сім'ї і наслідують його в майбутньому.

Інші шкали методики були відзначені дівчатками як мало значущі для них. Серед мало значущих шкал, виявлені: «ставлення до батька» (9%); «ставлення до бабусі й дідуся» (5%); «ставлення до друга, подруги» (8%); допитливість (7%); «відчуженість» (6%); домінантність (4%); товарицькість (3%), що свідчить про мало важливі прояви та ставлення до наявних особистостей. Наочно це зображено у діаграмі на рис. 10.

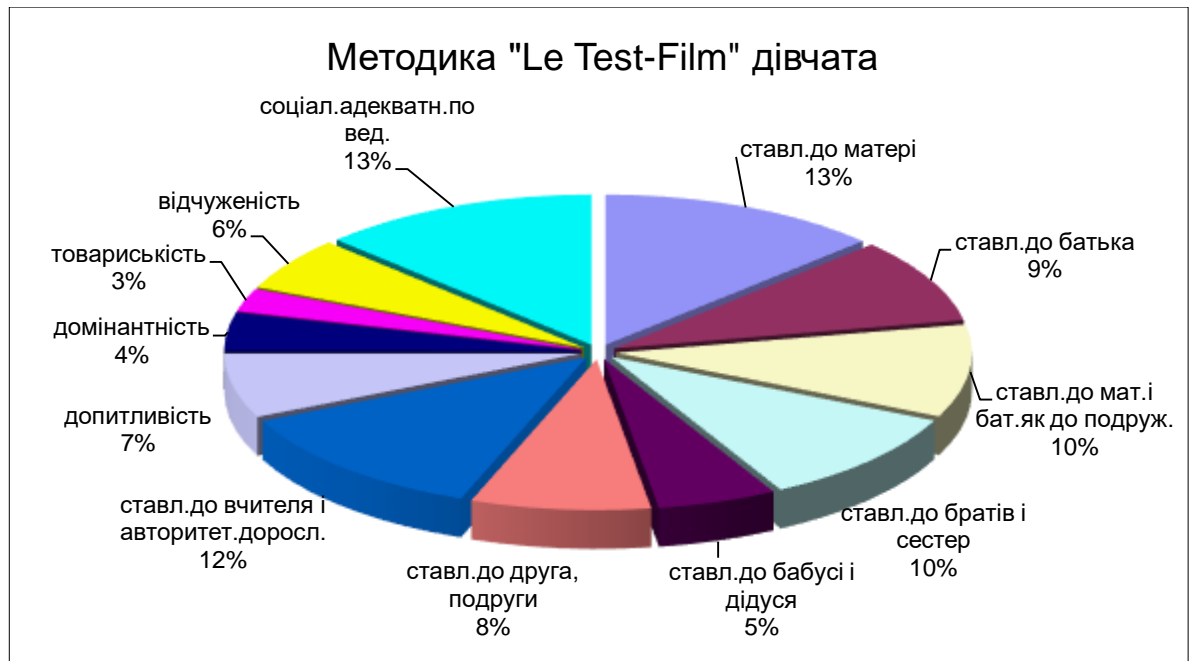

Рис. 10. Вияв емпатійних тенденцій у дівчаток молодшого шкільного віку за методикою «Тест – фільм»

У таблиці 8 представлені дані хлопців молодшого шкільного віку за шкалами, які отримали найбільше балів. Аналізуючи дані таблиці на першому місці виявлено «Ставлення до вчителя і авторитетного дорослого». Перебуваючи у школі хлопчики звикають до вчителя, класного керівника, з ним у них встановлюються довірливі стосунки, а й водночас ділові стосунки. Зазвичай, у початкових класах хлопці не проявляють власного критичного відношення до вчителя, вони реалізують усі поставлені ним вимоги, люблять та поважають його за те, що вчитель їх вчить.

Таблиця 8

Результати взаємовідносин у хлопчиків молодшого шкільного віку

Ставлення до вчителя і авторитетного дорослого	Ставлення до матері	Ставлення до батька	Соціальна адекватність поведінки
8,6	8,2	7,7	6,6
13 %	13 %	12 %	10 %

Саме тому вчитель стає авторитетом для хлопців і це слідує позитивному, сприятливому ставленню хлопців до вчителя, важливого для них. Наступною шкалою є «ставлення до матері». Це свідчить про те, що для них мама є ніжною, турботливою, лагіднішою ніж батько, тому що мама допоможе коли дитині погано, обійме, а батько швидше стане навчати; мама поспівчуває, заспокоїть – а тато радитиме, вчитиме дитину дисципліни, навчить рости сильним та впевненим.

«Ставлення до батька» у хлопців відзначалось цінним. У стосунках хлопців з батьком виникають цілеспрямовані, стереотипні вчинки. Батько виховує сина як справжнього майбутнього чоловіка, застосовуючи дисципліну, організованість, контроль, а хлопчик сприймає батька як авторитет і наслідує його. Це свідчить про великий вплив на становлення особистісних якостей дитини. В сім'ї батько є зразком поведінки, підґрунтям упевненості та авторитетності, уособленням дисципліни та порядку. Здебільшого саме батько позиціонує хлопцю думки стосовно закону та порядку, вміння керувати тощо.

Шкала «соціальна адекватність поведінки» досягнула останнє місце у наведеній таблиці. Свідченням адекватності хлопчиків є позитивна емоційність, позаяк власне переживання саме позитивних емоцій є підставою для прихильного ставлення дитини до оточуючого навколишнього світу, та його сприйняття, що знаходить свій прояв у доброзичливому методі комунікації, довірливому ставленні до дорослих і дітей, та у позитивному самосприйнятті.

Решта шкал методики ми аналізували як мало значимі для хлопчиків, серед них: «відчуженість» (6%) – свідчить про від'єднання дитини від кола близьких;

«товариськість» (3%) – дружелюбність, наявність друзів, подруг; «домінантність» (4%) – лідерські, керуючі позиції; «допитливість» (7%) – намагання дитини пізнавати; «ставлення до друга, подруги» (8%) – наявність друга, подруги, його значення для учня; «ставлення до бабусі, дідуся» (6%) – відносини з бабусею або дідусем; «ставлення до братів та сестер» (9%) – відносини з братами та сестрами, їх значення для дитини; «ставлення до матері й батька як до подружжя» (9%) – сприйняття учнем батьків як єдиного цілого. Це зображено у діаграмі на рис. 11.

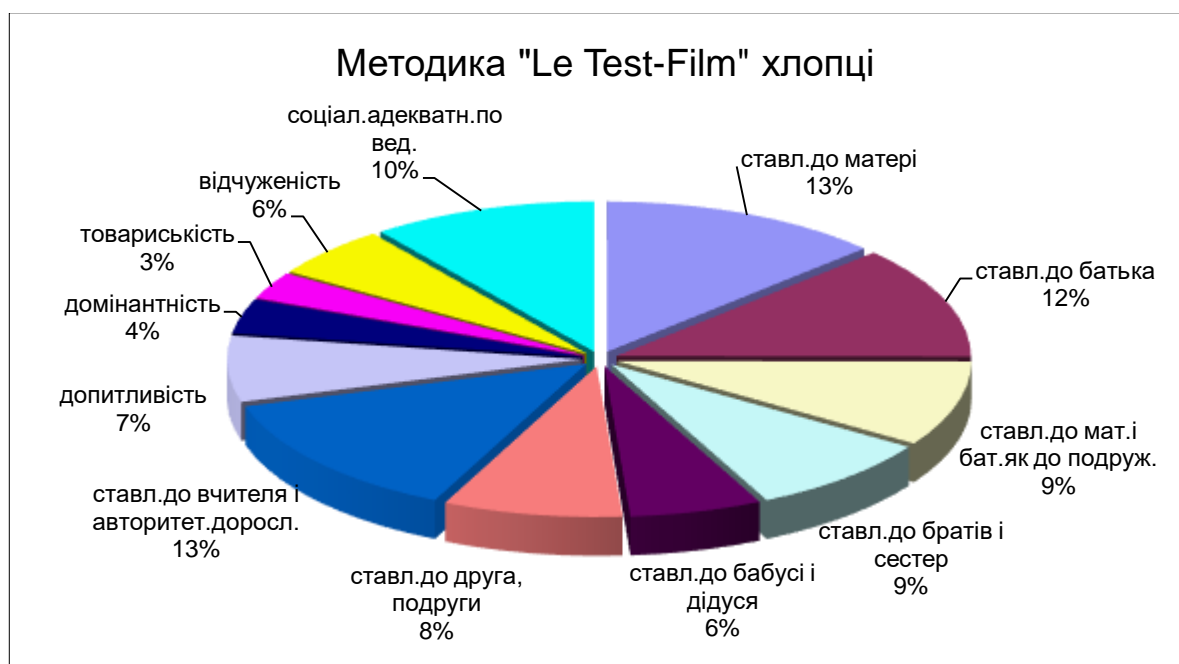

Рис. 11. Вияв емпатійних тенденцій у хлопчиків молодшого шкільного віку за методикою «Тест – фільм»

Відтак, отримані за методикою «Тест – фільм» результати свідчать про наявність емпатії у ставленні до близьких, друзів та авторитетних дорослих молодшими школярами. Це детальніше зображено у гістограмі на рис. 12.

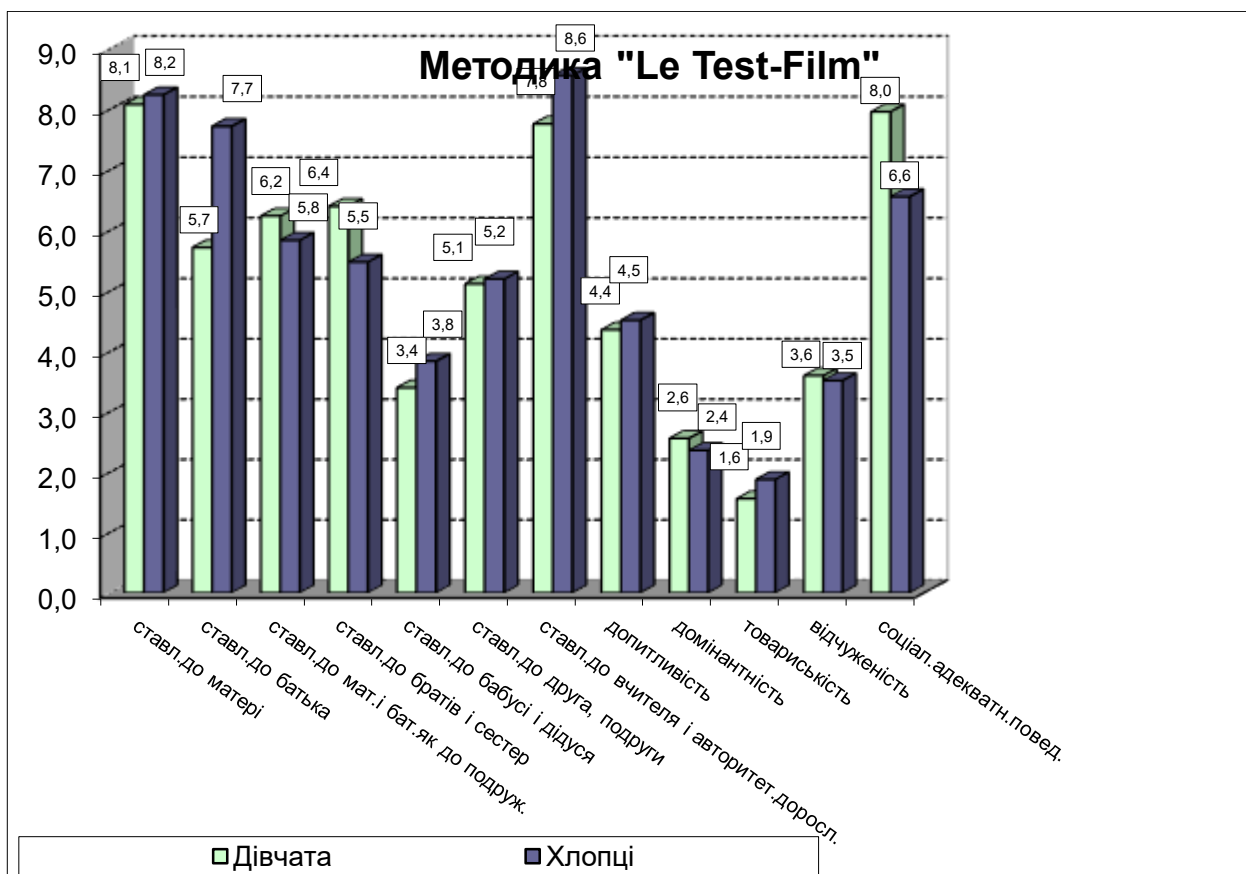

Рис. 12. Показники вираження емпатійних тенденцій у молодших школярів за методикою «Тест – фільм»

Порівнюючи результати дівчаток та хлопчиків за методикою «Тест – фільм», ми можемо сказати, що як і дівчатка так і хлопчики молодшого шкільного віку сильно прив'язані до батьків, тому дівчатка більше схиляються до рекомендацій матері, адже саме мама вчить поратись по господарству, виховує майбутню жінку, а батько вчить сина бути порядним, мужнім, виховує майбутнього чоловіка. Також дівчатка та хлопчики молодшого шкільного віку адекватно проявляють соціальну поведінку, яка характеризується гармонією між людьми, учні поважають інтереси і потреби людини. Визнання у дівчаток та хлопчиків вчителя як авторитета, говорить про те, що класний керівник сприятливо впливає на учнів.

За аналізом кореляційних даних молодших школярів, було виявлено кореляційні зв'язки. Ми визначали кореляційні зв'язки, які мали значення 0,5 і більше. Такі зв'язки ми назвали значними, щільними. З аналізу кореляційної

матриці дівчаток молодшого шкільного віку (див.Додаток Д), ми виявили кілька зв'язків які описують їх силу. Існує значний зв'язок між шкалою «ставлення до бабусі й дідуся» та шкалою «ставлення до матері й батька як до подружжя» ($r = 0,64$), що пояснюється тим, що дідусь та бабуся як і батько та мати є авторитетними для дівчаток. Великий, сприятливий вплив отримують вони від старших, дотримуються їх вказівок та рекомендацій. Також вони спостерігають за поведінкою батьків і поведінкою бабусі та дідуся як сімейних пар і розуміють, що потрібно прислухатись до зауважень дорослих, знають, що рідні піклуються про них, відчувають їх настрій, стан. Можна сказати, що дідусь та бабуся можуть замінити батька та маму. Наступним значний зв'язок існує між «ставленням до вчителя і авторитетного дорослого» та «домінантністю» ($r = 0,61$) дитини. Це спостерігається у дівчаток тим, що для них вчитель є авторитетною особою, «другою мамою», радником, стратегом, «книгою» і вони намагаються бути схожими на свого вчителя або ж вчительку. Тому ж виростаючи, дівчатка можуть обирати професію вчителя, яка носить лідируючий характер, поведінку керуючого. Перша вчителька відіграє значну роль у шкільному житті дівчаток, а не тільки шкільному, а й моральному.

Існує значний кореляційний зв'язок «соціальної адекватності поведінки» і «ставлення до друга, подруги» ($r = 0,53$), пояснює хороше, веселе ставлення до друзів, однокласників, щиро дружбу до них. Ставлення до однолітків говорить про адекватне відчуття та поведінку до них. Характер дружби пояснюється веселими, теплими, світлими відчуттями. Коли в дитини є бажання дружити, допомагати іншому. Послідовний значний кореляційний зв'язок між шкалою «ставлення до друга, подруги» та «фактором Б (безобвинувачувальні дії)» ($r = 0,52$), що слідує тому, що дівчатка молодшого шкільного віку вміють щиро дружити. При взаємих з іншими вони є простими, терплячими, співчутливими, вірними. Їх рівень культури дружби проявляється в тому, що вони піддаються терпимості рис характеру у друзів, що відрізняються від їх рис. Перш за все, дівчатка шукають друзів таких, які б поділяли з ними свої інтереси та погляди,

таких яким можна б було відкрити своє «я» і які вміють зберігати секрети. Тому у такій глибокій дружбі присутня тактика компромісу, без обвинувачень та чесного ставлення до коліжанок, однолітків. Також існує значний зв'язок між шкалами «соціальна адекватність поведінки» та «домінантність» ($r = 0,54$), що означає прагнення дівчат займати чільні, важливі позиції в групі, диктувати свою волю, свої правила [50]. Такі риси характеру можуть бути результатом того, що мати або ж старша сестра у сім'ї, де росте і виховується дитина, займає чільне положення, а дитина наслідує авторитетну особистість, в наслідок чого і проявляється доміантність. Для них така риса характеру є адекватною у будь – якій групі. Пояснюється це тим, що дівчатка «беруть першість», виявляють напористість, впертість, самостійність у керуванні друзями або ж подругами.

У кореляційній плеяді хлопчиків молодшого шкільного віку (див.Додаток Е) ми виявили зв'язки які вказують на їх взаємозалежну силу. Існує значний зв'язок між шкалою «естетична» та шкалою «комунікативна» ($r = 0,51$), що свідчить про те, що естетичні емоції у хлопчиків найкраще проявляються через комунікативні процеси. Тобто жадоба краси та гармонії, почуття прекрасного, ліричні переживання, читання віршів, милування природою, музикою, картинами найкраще передається ними у комунікації. При захопленні чимось або ж кимось, хлопчики хочуть передати інформацію співом або ж жестами, мімікою. Існує значний зв'язок між шкалою «допитливість» та шкалою «ставлення до вчителя і авторитетного дорослого» ($r = 0,58$), це свідчить про те, що для хлопчиків є знатним те явище, що чим цікавіше вчитель викладе урочний матеріал, тим буде у них вищий рівень допитливості, цікавості у знаходженні алгоритму, розумінні складності матеріалу та його вирішенні. Як вчитель пояснить матеріал, так і допитливість учнів проявлятиметься. Вчителеві потрібно знати ази керування інтересом учнів, вміти правильно привести їх до вивчення, здобуття та розуміння знань. Існує значний зв'язок між шкалою «домінантність» та шкалою «гедоністична» ($r = 0,55$), що слідує тому, що їх поведінка, яка проявляється тодіколи хлопці займають чільне місце, приносить

їм задоволення, радість, веселоці. Також щільним є зв'язок між шкалою «ставлення до матері» та шкалою «ставлення до батька» ($r = 0,51$). Взаємозалежність двох шкал свідчить про те, що батьки у сім'ї мають значення виховного чинника. Характер родинного спілкування виступає для хлопчиків потужним фактором у їх розвитку. Поведінка батьків слідує адекватному батьківському ставленню до дитини, позитивними емоціями. Хлопчики отримують батьківську любов і таким чином вони є чуйнішими [46]. Значна роль у розвитку особистості дитини належить любові батька. Люблячий батько нерідко ефективніший вихователь ніж жінка, але хто більше дасть любові, хто швидше порозуміється з дитиною, батько або ж мати, до того й дитина більше прив'язана.

Висновки до другого розділу

Отож, на основі аналізу результатів проявів емпатійності школярами, ми зясували, що прояви емпатії у дівчаток та хлопчиків спостерігаються не настільки часто як могло би бути. Школярі спочатку створюють емпатійну ситуацію, намагаючись залагодити конфлікт, але спроби стають марними і все призводить до подальшого розвинення конфлікту, що у свою чергу потребує втручання дорослого. Окрім цього, як у дівчаток так і у хлопчиків рівень прояву емпатії, стосовно дорослих, схожий. Водночас, емпатія молодших школярів спостерігається в окремих сприятливих випадках, в які включаються: настрій школяра, характер, темперамент, його звична поведінка в тій чи іншій ситуації, виховання, моральний світ дитини.

На підставі експериментального дослідження емпатії молодших школярів за використовуваними нами методиками, можемо сказати, що за методикою «Незакінчені речення» у учнів спостерігаються прояви емпатії. Методика «Шкала оцінки значимості емоцій» показала низький результат прояву емпатії учнями, а також у методиках «Малюнкові фрустації» та «Тест – фільм» у школярів спостерігаються прояви емпатії.

Кореляційний аналіз дав змогу детальніше побачити та розглянути наявність проявів емпатії дітьми. З результатів, можемо сказати, що у дівчаток домінує домінантність у взаємовідносинах з однолітками, також позитивне ставлення до батьків та дідусів, бабусь, що супроводжується сприятливим впливом дорослих на дитину. У хлопчиків домінує допитливість, ставлення до дорослих та авторитетних.

РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

3.1. Умови цілеспрямованого формування здатності до емпатії у молодших школярів

В основу наших уявлень щодо цілеспрямованого формування здатності до емпатії були покладені ідеї Л. Виготського, Л. Божович, Д. Ельконіна про роль дорослого у формуванні особистості дитини; ідеї діяльнісного підходу П. Гальперіна, О. Запорожця, О. Леонтєва про розвиток соціальних емоцій в ігровій, комунікативній діяльності, про засвоєння в практичній діяльності навичок саморегуляції, комунікації, про розвиток у діяльності рефлексії, моральної свідомості, децентрації; ідеї розвиваючого навчання, розроблені В. Давидовим, О. Дусавицьким, В. Рєпкіним, Д. Ельконіним про ставлення дитини до власної діяльності, про розгортання пошукової, спільно розподіленої діяльності, про самостійне розв'язання теоретичних задач і пошук нових способів їхнього вирішення. Крім того, нами були використані ідеї нейролінгвістичного програмування, родоначальником яких є Бендлер, про активне використання внутрішніх резервів особистості, її можливостей, досвіду й опору на них.

Роботу з розвитку емпатійності можна проводити у декількох напрямках: теоретичному та практичному. В рамках теоретичної роботи з дітьми варто проводити заняття, спрямовані на розширення знань про емоції і розвиток здатності керувати своїми емоціями (які бувають емоції, навіщо вони потрібні, чому вони виникають, що робити, якщо виникають негативні емоції тощо). Для молодшого школяра емоція стане об'єктом міркування, а головне - об'єктом міркування стає інша людина. Така переорієнтація дитячої егоїстичної позиції сприяє розвитку моральної децентрації.

Окрім цього, розвиток емоційної ідентифікації варто здійснювати через читання дитячих художніх творів. Для того, щоб викликати емоційний відгук у вигляді співчуття і співпереживання героям літературних творів, необхідно так організувати читання, щоб поглибити переживання дитини з першого сприйняття. І тут необхідно враховувати наступні моменти: а) твір повинен подобатися; б) під час читання необхідно щиро виражати свої почуття без зайвої театральності і штучності, але в той же час по ходу читання слід інтонувати текст, виділяючи емоційні відтінки; в) відчувати не тільки себе, але й стежити за емоційним відгуком дітей; г) під час читання вчителю не слід підкреслювати свою оцінку вчинків героїв, якщо передбачається, що це повинні зробити учні. Така організація читання вимагає від вчителя великого терпіння, чуйності і майстерності. При читанні та обговоренні літературних творів головний об'єкт дослідження – характер, вчинки, переживання іншої людини.

Розвиток емоційної ідентифікації повинен неодмінно супроводжуватися розвитком позитивної установки на іншу людину. В інших випадках наслідки емоційного зараження не завжди можуть бути позитивними. Позитивна установка на людину припускає готовність сприймати людину цілісно, при цьому слід орієнтуватися на краще, що в неї є, висуваючи це на передній план і надаючи домінуючого значення. Ця здатність починає розвиватися з пробудженням інтересу до іншої людини, коли інший стає об'єктом уваги, коли виникає потреба «слухати» його для того, щоб краще зрозуміти його внутрішній світ.

Практичний напрямок роботи пов'язаний з застосуванням ігор та реалізації тренінгових програм. Розвитку емоційної ідентифікації сприятимуть ігри-драматизації, в яких необхідно орієнтуватися на партнера, допомагати один одному, відчувати один одного, для того, щоб краще виконати роль та сценку в цілому. Таким чином, весь зміст занять повинен спрямовуватися на те, щоб інший став об'єктом вивчення, розуміння, відчуття.

В іграх на вияв та розпізнавання емоцій об'єктом дослідження можуть бути виразні засоби й емоції іншої людини. Наприклад, у тренінгу сензитивності – об'єктом дослідження є різні прояви іншої людини (міміка, рух, особливості мови (тональність, голосність), температура руки (у грі «Вгадай настрій»), пластика тощо). Оскільки успішність виконання завдання в грі пов'язана із здатністю відчувати та розуміти людину через невербальні канали зв'язку, то такі ігри сприяють розвитку здатності «вжитися» в стан іншого, як би тимчасово поєднатися з ним. Завдяки цьому межі «Я» розширюються й утворюється єдине «Ми». Ця єдність і збуджує готовність сприймати іншу людину як себе саму.

Групові заняття, зазвичай, проводять в ігрових формах, тому що саме ігрова діяльність навчає молодших школярів здійснювати керівництво власною поведінкою і через взаємодію із своїми однолітками розширюють потенції кожної особистості дитини. Ігри, вправи, етюди, ауторелаксаційні прийоми різного ступеня інтенсивності створюють чудові умови для фізичного та емоційного розвантаження, засвоєння знань. Гармонійне поєднання почуттів і свідомості дозволяє уникнути як зайвої емоційності, так і зайвої раціональності, крім того, уможливає вміння керувати своїми емоціями, перетворивши їх в об'єкт міркування.

Усе це повинно обговорюватися після усіх видів роботи, позаяк сприяє усвідомленню допущених помилок, промахів, оцінки різних суджень, розіграних ролей, дозволяє підбадьорити учасників, виразити задоволення. Коли емоційне потрясіння від прочитаної розповіді або іншої форми роботи є великим настільки, що обговорення недоречним, можна застосовувати паузу або пропонувати подумати про це після заняття [21]. Тобто створюється місце для самостійної внутрішньої роботи, що в таких випадках є більш ефективним. Усі види роботи з молодшими школярами повинні орієнтуватися на іншого (однолітка, персонажа, близьких), що створює передумови для розвитку позитивної установки на людину.

3.2. Особливості корекційно-розвивальної роботи з молодшими школярами

Цілковито підтримуємо думку Т. Гончаренко, який зазначає, що «...Корекційно-розвивальна діяльність відображає специфічні цілі корекційної і розвивальної діяльності й одночасно їх тісний зв'язок, тобто розвивальна діяльність спрямована на створення соціально – психологічних умов для цілісного розвитку школярів, а психокорекційна діяльність зорієнтована на вирішення конкретних проблем навчання, поведінки або психічного самопочуття» [16].

Розвивальна робота психолога зорієнтована власне на: пізнавальну сферу, емоційно-особистісну сферу, соціальну сферу, самосвідомість дитини. Зміст розвивальної роботи орієнтований на повноцінний розвиток актуальних для віку психологічних властивостей та якостей.

В. Панок у своїй науковій розвідці зазначає, що «...Корекційно-розвивальна робота – це здійснення психолого – медико – педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному, індивідуальному розвитку і поведінці дітей дошкільного віку і учнів, схильності до залежностей і правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, психологічний розвиток особистості та формування соціально корисної життєвої перспективи» [20].

Саме розвиваюча діяльність шкільного психолога, як зазначає М. Бітянова, є спрямованою на «...створення соціально – психологічних умов для цілісного психічного розвитку школярів з урахуванням актуальних завдань вікового етапу, а також вищих можливостей дітей із прискореним темпом психічного розвитку. Мета розвивального заняття полягає у розвитку когнітивної сфери дитини (вмінь, навичок, пізнавальних процесів), загальних і спеціальних здібностей, емоційно – вольової сфери, етичних норм і правил поведінки» [2]. Так, психолог на певних етапах здійснює планування роботи на усіх із перелічених напрямків, позаяк не повинна порушуватися цілісність розвиваючого впливу.

Успішних й ефективність корекційної діяльності повсякчас залежить власне від психолога: наскільки грамотно та глибоко буде розкрито проблему, настільки ефективною та якісною буде його робота. Професійним обов'язком психолога є гарантія благополуччя усіх членів групи. З цього приводу Т. Юрченко зазначає, що, «...керівник групи виконує чотири ролі: експерта (коментує групові процеси, допомагає учасникам об'єктивно оцінити свою поведінку, її вплив на ситуацію та образ «Я»); каталізатора (сприяє розвитку подій. Використовує своє вміння діяти у міжособистісному спілкуванні, проводить заняття у теплій емпатичній манері, що спонукає учасників до позитивного зворотного зв'язку); зразкового учасника (його наслідують інші у відкритості та автентичності, високому рівні міжособистісного функціонування)» [37].

А. Москальова у своїй статті «Функції та особливості емоційної сфери особистості дитини» акцентує увагу на двох групах емоційних станів дітей. «...радість, задоволення, творче натхнення, цілеспрямованість - позитивно впливають на дитину. Вразливість, сором'язливість, гнів, агресивність, почуття провини, страх, хронічне емоційне напруження (тривожність, стрес) негативно відображаються на її здоров'ї, а також позначаються на комунікативній сфері дитини, роблячи стосунки з однолітками проблемними» [32].

Оскільки у поведінці молодших школярів спостерігається агресивність, неприємні манери поведінки, конфлікти у спілкуванні, злість, роздратування, дратівливість, то таким чином корекція допоможе позбутися цих рис. Запропонована корекційно – розвивальна програма (див. Додаток Є) має сенс – збільшити рівень успішного спілкування молодших школярів. Позбутися негативних навиків агресивності, образливості, звинувачення, ворожості, а також розиток у школярів вмінь і навичок неконфліктного спілкування.

Висновок до третього розділу

Емоції та почуття людини – це те, що наповнює її життя особливим сенсом, збагачує духовний світ, дає змогу сприймати реальність через призму своїх

переживань, насолоджуватися й радіти, засмучуватися й страждати, тобто жити повноцінним життям.

Агресивність дитини – це та риса характеру, яка перш за все є чинником зовнішніх обставин, а пізніше внутрішніх. Коли в дитини проблеми у спілкуванні, ставлення до однолітків та дорослих не є цілком адекватним, дитина нервує та дратується коли не задовольняють її потреби – то з таких обставин впливатиме агресивність, дитини ставатиме неслухняною, порушуватиме дисципліну, створюватиме гамір тощо.

Виховання емоційний культури школяра можна назвати одним із ключових пунктів виховного процесу сучасної школи. Його актуальність обумовлена агресивністю школярів, і причин для цього багато: як суб'єктивних, так і об'єктивних.

З присутністю агресивності у поведінці дитини ми не можемо цілком говорити про відкриту емпатію до інших, тому щоб запобігти та усунути агресивність школярів корекційно – розвивальна програма дасть можливість виробити конструктивні способи дій у важких ситуаціях; опанувати прийоми, що дозволяють упоратись із агресивністю, глибше відчувати та співпереживати іншому, щоб підвищити рівень емпатії; зберегти психічне здоров'я дитини і попередити емоційні розлади; відновити гармонію та внутрішній баланс з самим собою та однолітками.

Висновки

Отже, формування буття дитини залежить від оточуючих нею людей, тому оточуючі повинні формувати його таким чином, щоб не було проявів агресивності, байдужості, інертності, ворожості. Саме емпатія дозволяє дитині позбутися зайвих та негативних емоцій.

Емпатія констатує не тільки гуманне відношення, а й наявність симпатії до людини. Звісно, наявність симпатії до людини дасть можливість проявити емпатію, не бути байдужим до іншого. Психолог Т. Гаврилова говорила про симпатію як про відгук стосовно страждань інших особистостей, а ось М. Обозов вважав, що під симпатією слід вважати емоційно-позитивну установку на певний об'єкт. Емпатію слід розглядати як сам процес чи стан, а також як властивість особистості.

Період молодшого шкільного віку пов'язаний з усвідомленням дитиною свого місця в суспільстві. У структурі розумової діяльності молодших школярів формуються через спілкування, діяльність, взаємини з дорослими, перегляд телепередач, кінофільмів та через комп'ютерні ігри. Молодші школярі піддаються навіюванню. Відносини поміж учнями у класі формуються зазвичай за сприянням учителя. Доволі часто в учнів виникає нестійке відчуття симпатії. Характер дружби у дітей мінливий.

Емпатія у школярів спостерігається у конкретних випадках, що в першу чергу зумовлено ставленням співрозмовника до дитини. У дітей молодшого шкільного віку частіше відбуваються конфліктні ситуації, аніж щира. Відкрита емпатія до співрозмовника.

Експериментальне дослідження дало змогу побачити до кого саме, та в яких саме ситуаціях школярі проявляють емпатію, а в яких не проявляють співпереживань. Щодо дівчаток молодшого шкільного віку то у них домінує емпатія як з однолітками так і з дорослими. Прояви співчуття зустрічаються дівчатками коли їх хвалять, коли до них добре, сприятливо ставляться, у випадках, коли дитина винна, вона попросить пробачення. У хлопчиків

молодшого шкільного віку присутнє співпереживання до плачущих, до людей яким боляче або ж до поранених тварин.

Не спостерігався прояв співчуття, жалю як у хлопчиків так і у дівчаток до людей які неприємні їм. Також у них спостерігався низький рівень альтруїстичності.

Зрозуміти та допомогти дитині розкрити власний творчий потенціал і природні можливості, дати мудру пораду і навчити добру, розрадити серце й допомогти у навчанні, створити позитивне мислення, збудити віру в добре, щасливе майбутнє й бажання досягти вершин успіху – все це робота на благо дитини. Негативні емоції пов'язані з агресивністю, обвинуваченням, ворожістю, гнівом дитини, перешкоджають бути їй стриманою, спокійною, відкритою. На основі отриманих показників експериментального дослідження, ми вирішили запропонувати корекційно – розвивальну програму з подолання агресивності у молодших школярів. Таким чином, робота педагогів , психологів з цією категорією дітей повинна відбуватися в трьох напрямках: робота з гнівом; навчання агресивних дітей прийнятних способів вираження гніву; навичок розпізнавання і контролю, умінню володіти собою в ситуаціях, що провокують вибухи гніву; формування здатності до емпатії, довіри, співчуття, співпереживання тощо.

Список використаної літератури

1. Амонашвили Ш. А. «Школа Жизни». М.: Мысль. 2006. 236
2. Бітянова М.Р. психолог у школі: зміст діяльності і технології/ М.Р.Бітянова. К.: Главник, 2017. 160 с.
3. Битянова М.Р. Социальная психология: наука, практика и образ мыслей. Учебное пособие. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2010. 356 с.
4. Бех И. Сопереживание как детерминанта нравственного поведения личности // Диагностика и регуляция эмоциональных состояний. Всесоюзный симпозиум. М.: Мысль. 1989. С.12-16.
5. Бех І. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1. Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. К.: Либідь, 2013. 280 с.
6. Бреслав Г. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонения. М.: Педагогика, 2008. 186 с.
7. Бовть О.Б. Психокорекційна робота з попередження агресивності дітей молодшого шкільного віку.// Практична психологія та соціальна робота. 1998. №1. с.21 – 23.
8. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. «Словарь – справочник по психологической диагностике». Отв. ред. Кримский.С.Б. Киев: Наук. Думка, 2009. 200 с.
9. Борисенко С.Б. Методы формирования и диагностики эмпатии учителей: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Л., 1988. с 14.
10. Валлон А. Психическое развитие ребенка. СПб.: Питер. 2010. 208 с.
11. Виговська Л. «Формування в молодших школярів емпатійного ставлення до однокласників» // Психологія: респ. наук. метод. зб. Вип. 38. К.: 1992. 34-43.
12. Виготський Л.С. «Собрание сочинений: в 6 – ти т. Т. 4. Детская психология» / Под. ред. Д.Б.Єльконица. М.: Педагогика, 2004. 432 с.

13. Василюшина Т.В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування: Дис.... канд. психол. наук: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. К. 2000. 230 с.

14. Гаврилова Т.П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии. Исторический обзор и современное состояние проблемы. // Вопросы психологии. 1975. №2. С147-156.

15. Головін С.Ю. «Словарь практического психолога» 1998 г., 575с. с. 428.

16. Гончаренко Т. Психопрофілактика / Упоряд. Т. Гончаренко. К.: Редакція загально педагогічних наук газет, 2003. С.56-62.

17. Додонов Б.И. В мире эмоций. К.: Политиздат, 1987. 140 с.

18. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения: книга для учителя и родителя. М.: «Просвещение»,2007. 2004с.

19. Журавльова Л. Психологія емпатії: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2017. 328 с.

20. Збірник нормативно – правових документів психологічної служби та ПМПК системи освіти України / упоряд. В.Г.Панок, І.І.Цушко, А.Г.Обухівська. К.: Шкільний світ, 2008. – 265 с.

21. Ілляшенко Т.Д. Допоможіть дитині розвиватися. Кам'янець-Подільський, 1998. 104 с.

22. Коваленко О. Розвиток емпатії та атракції майбутнього педагога за умов професійного спілкування. Автореф. дис.... канд. психол. наук: 19.00.07. К., 2004. 21 с.

23. Костюк Г. С. Вікова психологія. К.: Думка. 1976. 256 с.

24. Кротенко В.І. «Психологічні особливості емпатії підлітків» дис...канд. психол. наук. К.: Думка. 2001. 532 с.

25. Крайг Г. Психология развития: Пер. с англ. СПб.: Питер, 2000. 992 с.

26. Кряжева Н.Л. Развитие эмоционального мира детей. Популярное пособие для родителей и педагогов. Ярославль: «Академия развития». 2007. 532 с.

27. Лабунская В. А. Психология затрудненного общения. М.: Издательский центр «Академия». 2001. 298 с.
28. Максименко С. Емпатійний розвиток дитини. К.: Мікрос–СВС, 2013. 182 с.
29. Макарова Л.Л., Синельникова В.М. Загальна психологія: Навч. посібник для студентів ВНЗ. Київ: Центр. навч. літ-ри, 2005. 239 с.
30. Мельничук І.В «Генеза емоційних особливостей у сучасних дітей» //Наука і освіта. Одеса. 2002. №5. с. 42 – 44.
31. Мещерякова С. Воспитание малыша в семье от рождения до трех лет: Советы психолога М.: АРКТИ М.: АРКТИ, 2004. 160 с. (Развитие и воспитание).
32. Москальова А. Функції і особливості емоційної сфери особистості дитини. К.: Просвіта 2004. 321 с.
33. Немов Р.С. «Психология образования. Кн. 2. М.: Просвещение – владос, 1995. 171 с.
34. Орищенко О.А. Диференційно-психологічний аналіз емпатії: Автореф. дис. канд. психолог. наук: 19.00.01. Одеса, 2004. 21 с.
35. Петрасинський З. Пізнай себе: Книга для учнів: Пер. з польської В.І.Романця. К.: Вища школа. 2008. 192 с.
36. Петрище В.Ю., Лемак М.В. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник [Текст] / [уклад.: М.В.Лемак, В.Ю.Петрище]. – Вид. 2-ге, виправл. Ужгород: видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с.
37. Панок В. Основи практичної психології: підручник. Вид. 2-ге. К.: Либідь, 2001. 536 с.
38. Реале Д., Антисери Д. «Западная философия от истоков до наших дней: От романтизма до наших дней». С-Петербург: Издательство «Пневма». 2003, 880 с.
39. Рибо Т. Психология чувств. К.: Либідь. 1897. 366 с.
40. Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. Вікова та педагогічна психологія. К. : Укр. Центр духов. культури, 2005. 712 с

41. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские. Том 1. Нравственность и нравственные чувства. Мн.: Современ. литератор, 1999. 1408 с.
42. Сухомлинський В.О. «Як любити дітей» // Рад. шк. 1967. № 7. С. 68-74.
43. Фрейд З. «Остроумие и его отношение к бессознательному». К.: Азбука. 2015. 288с.
44. Шопенгауер А. «Об основе морали» (Über die Grundlage der Moral, 1840) с. М.: Республика, 1992. С.257-378.
45. Шваб Е. Д. Психологическая профилактика и коррекционно-развивающие занятия. Волгоград: Учитель, 2017. 349 с.
46. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. М.: Апрель-Пресс, 2000. 512 с.
47. ru.wikipedia.org – емпатія – Вікіпедія.
48. psyfactor.org – емпатія – розуміння іншого.
49. scorcher.ru – емпатія.
50. wjournal.com.ua/dominantnist.html

Додатки

Додаток А

*Шкала оцінки значущості емоцій молодшими школярами
(за Б. Додоновим)*

Прізвище, ім'я, по – батькові:

Клас:

Назва емоції	Вияв емоції	Значущість емоції
Альтруїстичні	Почуття жалості, бажання приносити іншим радість та щастя, радіти за іншого	
Практичні	Приємне задоволення від створення чогось нового	
Акзитивні	Постійне накопичення чогось, колекціонування	
Глорістичні	Потяг до слави, визнання	
Романтичні	Очікування незвичайного дива	
Гедоністичні	Стан спокою	
Пугністичні	Сильне емоційне почуття	
Комунікативні	Спілкування, повага до будь-кого, бажання, щоб тебе похвалили батьки або вчителька	
Гностичні	Почуття здивування, радість, коли ти дізнався щось нове правдиве	
Естетичні	Насолода красою природи, музикою, картинами	

Додаток Б

Тест «Незакінчені речення» (С. Б Бойко) Мета: визначити рівень емпатії у молодших школярів

Інструкція: доповніть нижче вказані незакінчені речення так, щоб виразити свої справжні почуття. Намагайтесь робити це з кожним реченням. Робіть це швидше. Якщо не можете закінчити якесь речення, залиште його і займіться ним пізніше. Переконайтесь, що Ви справді закінчили речення. Будьте правдиві. Це завдання також необхідне для Вашої пам'яті та уваги. Пам'ятайте, неправильних відповідей не буває.

Прізвище, ім'я, по-батькові _____

Школа № _____

Клас _____

Скільки років _____

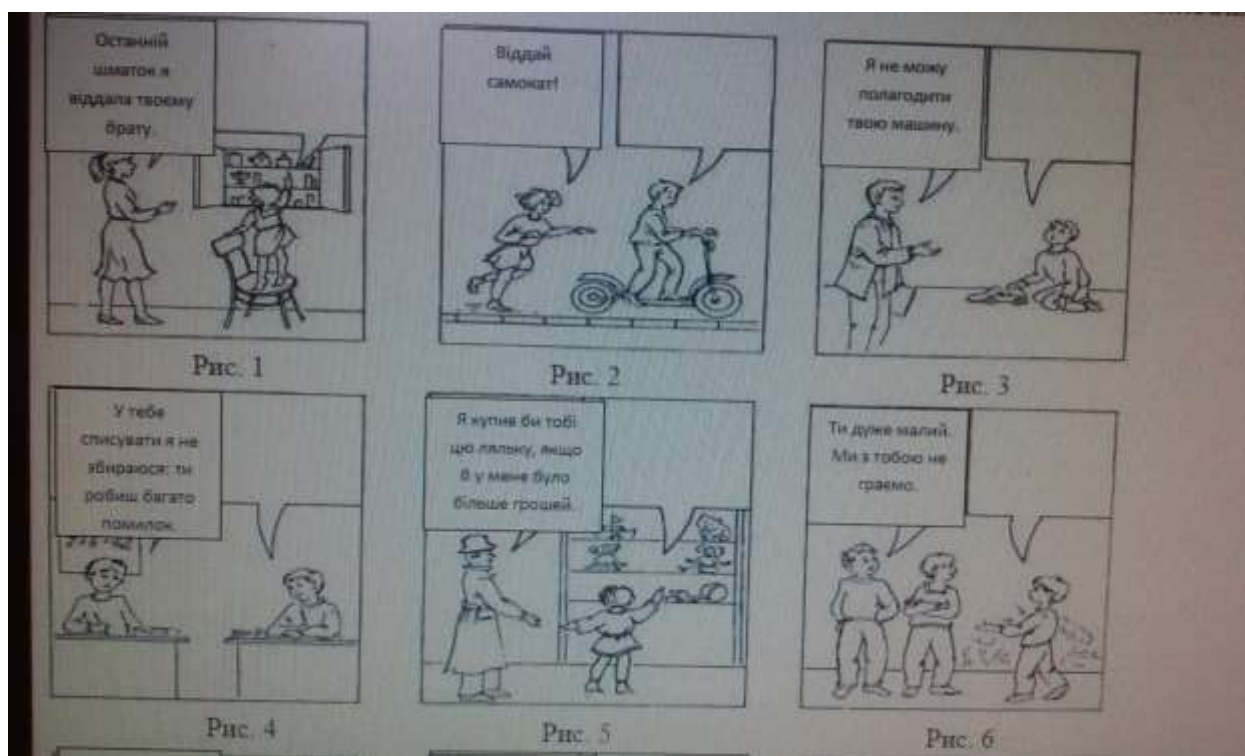
- . Мені приємно, якщо хтось...
- . Коли мама дає молодшому і старшому братику порівно цукерок - це...
- . Більшість людей чесні, тому...
- . Терпіти не можу...
- . Коли я бачу бездомну тварину, я...
- . Якщо в класі хтось весело сміється...
- . Якщо я відчуваю, що хтось сильно сумує, я ...
- . Думаю, що кожен повинен допомагати...
- . Коли ображають менших, слабших - я ...

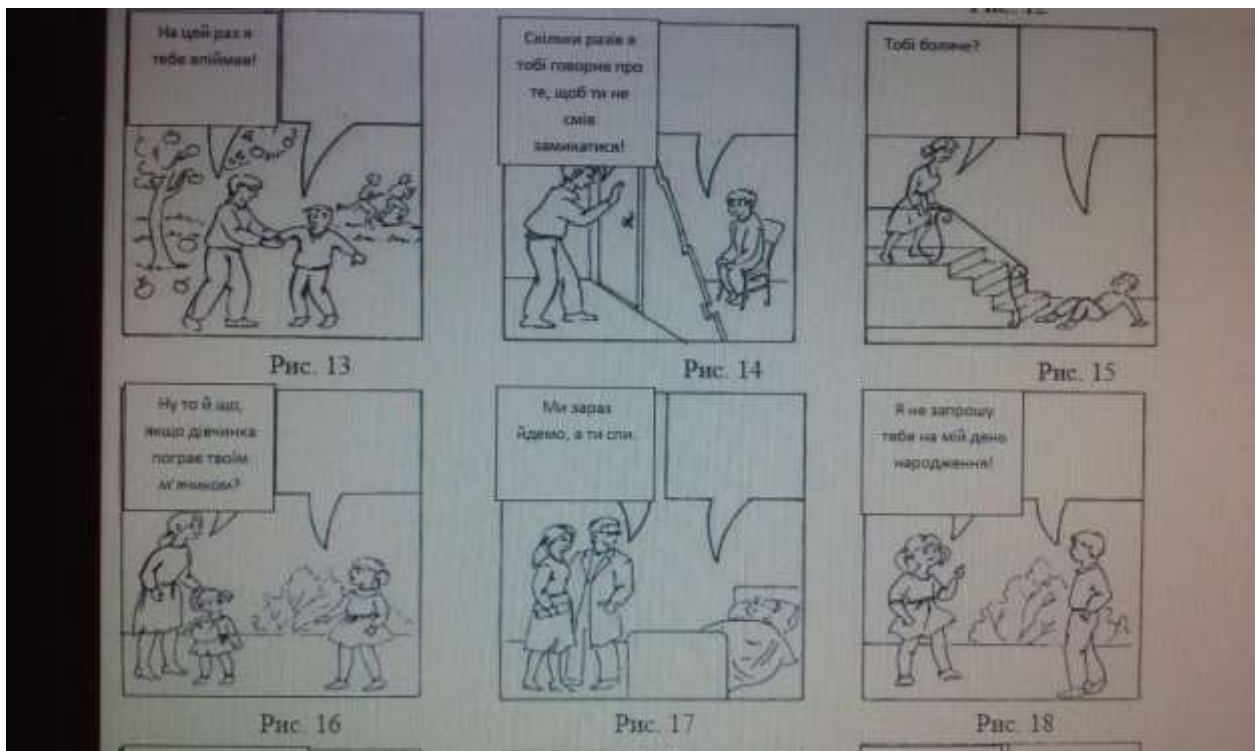
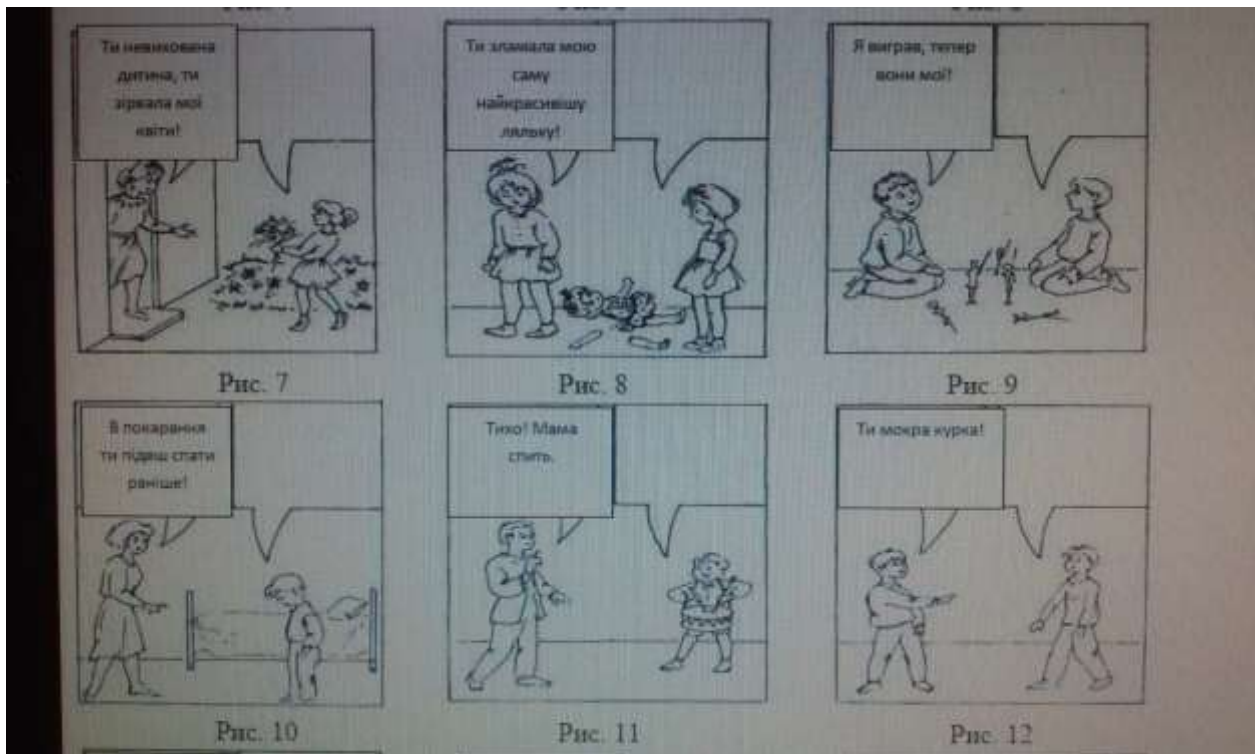
- . Я вважаю, що проблеми моїх друзів, батьків...
- . Якщо діти у дворі занадто розвеселилися, коли я роблю уроки, мені...
- . Бездомних тварин...
- . Якщо я побачу пораненого птаха, я...
- . Я дуже люблю...
- . Якщо я в гарному настрої, а мій друг у поганому, то я...
- . Якщо мене хтось образив - я ...
- . Коли я бачу, що мій товариш допомагає старенькій бабусі, я вважаю що він ...
- . Коли я бачу інваліда...
- . Якби мені трапився скалічений пес, я б ніколи...
- . Коли я бачу, що діти стріляють у пташок і тварин, я ...

Додаток В

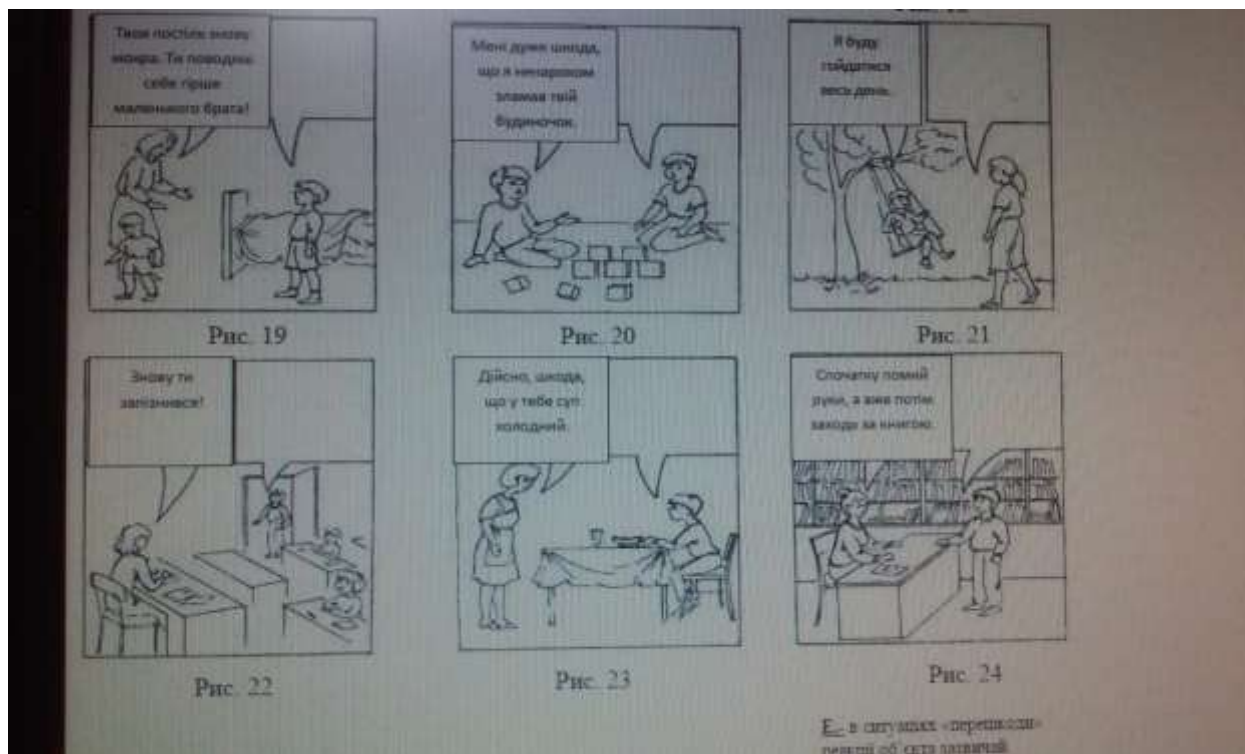
Методичні доробки до методики С.Розенцвейга (дитячий варіант).

Зменшені малюнки до методики С.Розенцвейга

Додаток Г

**Методика визначення міжособистісних стосунків школяра
(за Рене Жилем).**

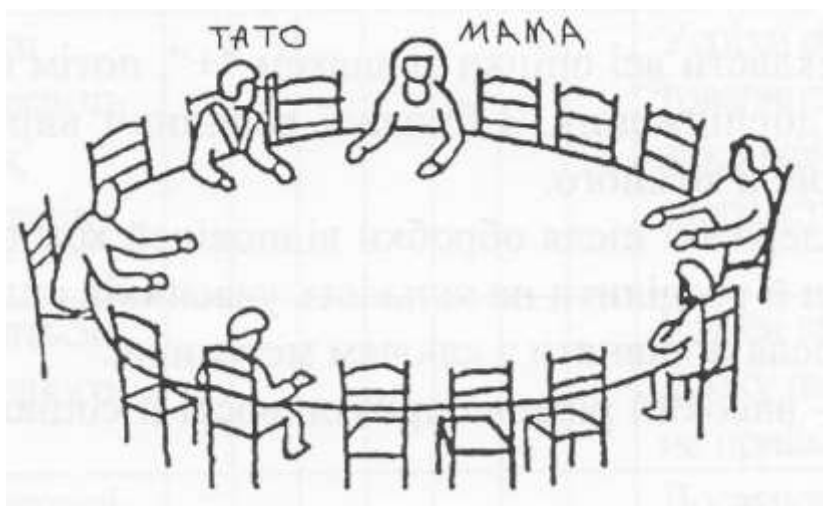
Вік досліджуваного: з 9 років.

Обладнання: тексти з картинками.

Процедура дослідження. Дитині пропонується розглянути та відповісти на запитання до них. Дитина повинна вибрати собі місце серед зображених людей або ідентифікувати себе з персонажем, який посідає те чи інше місце у групі. Вона може вибрати місце ближче або далі від певної особи. У текстових завданнях дитині пропонується вибрати типову для неї форму поведінки.

Тестовий матеріал

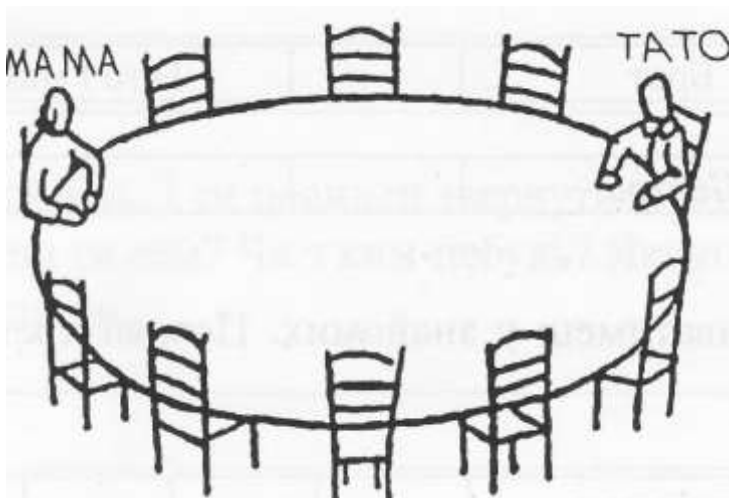
1. Ось стіл, за яким сидять різні люди. Познач хрестиком, де ти сидітимеш.

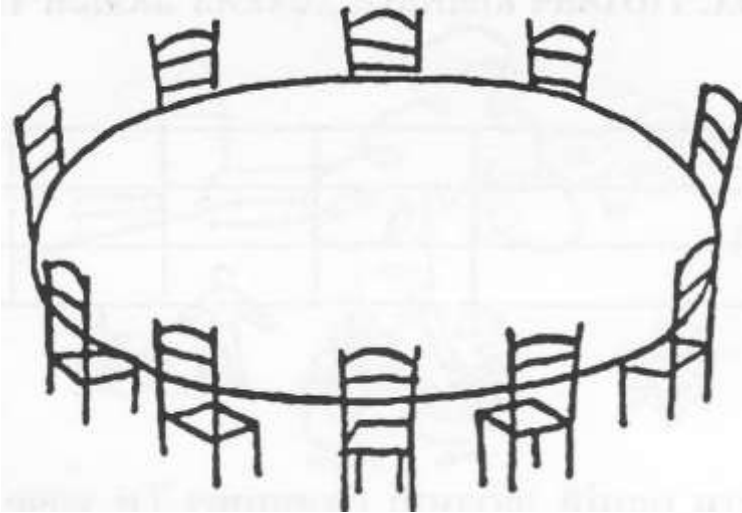
2. Познач хрестиком, де ти сидітимеш.

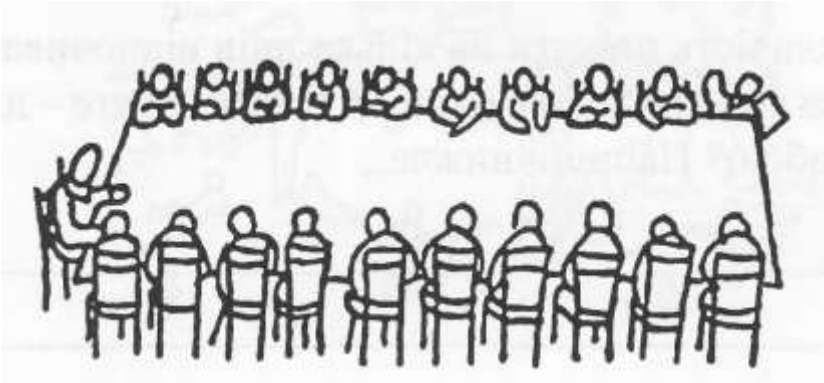
3. Познач хрестиком, де ти сидітимеш.

4. А тепер розташуй декількох людей і себе за цим столом. Познач їх відношення як родичів (батько, мати, брат, сестра) або знайомих (друг, товариш, однокласник).

5. Ось стіл, за яким сидять люди. Очолює їх людина, яку ти добре знаєш. Де б сів ти? Хто ця людина?

6. Ти разом зі своєю сім'єю на канікулах відпочиватимеш у людей, які мають великий дім. Твоя сім'я вже зайняла кілька кімнат. Вибери кімнату для себе.

Брат		Тато і мама
Сестра		

7. Ти довго відпочиватимеш у знайомих. Познач хрестиком кімнату, яку вибрав би ти.

Тато і мама				
Дідусь і бабуся				

8. Ще раз у знайомих. Познач кімнати деяких людей та твою кімнату.

9. Вирішили піднести одній людині сюрприз. Ти хочеш, щоб це зробили? Кому? А може, тобі байдуже? Напиши нижче.

---

10. Ти маєш можливість поїхати на кілька днів відпочивати, але там, куди ти поїдеш, тільки два вільних місця: одне – для тебе, друге – для іншої людини. Кого ти взяв би із собою? Напиши нижче.

---

11. Ти загубив коштовну річ. Кому першому ти скажеш про цю неприємність? Напиши нижче.

---

12. У тебе зубний біль, і ти повинен звернутися до лікаря, щоб полікувати хворий зуб. Чи підеш ти сам? Чи з ким-небудь? Якщо підеш із ким-небудь, то хто ця людина? Напиши.

---

13. Ти склав іспит. Кому першому ти розповіси про це? Напиши нижче.

---

14. Ти на прогулянці за містом. Познач хрестиком, де ти розміщуєшся.

15. Інша прогулянка, познач, де ти цього разу.

16. Де ти цього разу?

17. Тепер на цьому малюнку розташуй декількох людей і себе. Намалюй або познач хрестиком. Напиши, що це за люди.

18. Тобі та деяким іншим дали подарунки. Хтось отримав подарунок кращий, ніж інші. Кого б ти хотів бачити на його місці? А може, тобі байдуже? Напиши.

19. Ти збираєшся у далеку подорож, далеко від своїх рідних. За ким би нудьгував найбільше? Напиши нижче.

20. Ось твої товариші йдуть на прогулянку. Познач хрестиком, де ти.

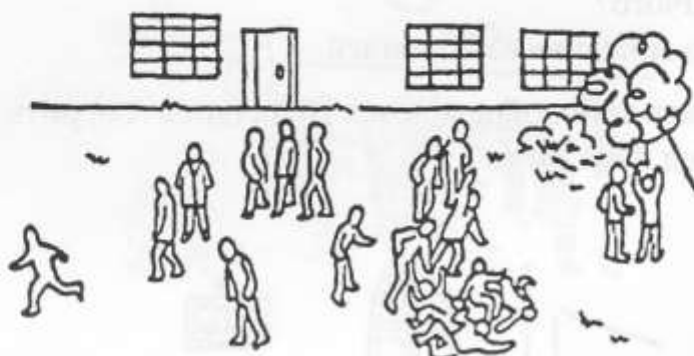

21. Із ким тобі подобається грати?

- з товаришами твого віку?
- з молодшими за тебе?
- зі старшими за тебе?

Підкресли одну з можливих відповідей.

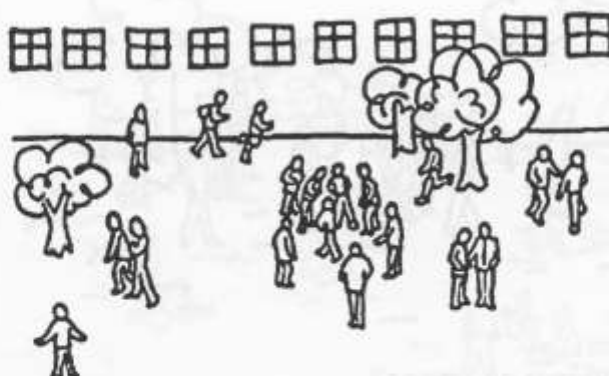
22. Це майдан для ігор. Познач хрестиком, де ти.

23. Ось твої товариші. Вони невідомо чому сваряться. Познач хрестиком, де будеш ти.

24. Це твої товариші, які сваряться через правила гри. Познач, де ти.

25. Товариш навмисне штовхнув тебе, і ти впав. Що ти робитимеш:

- плакатимеш?
- поскаржишся вчителю?
- удариш його?
- зробиш йому зауваження?
- не скажеш нічого?

Підкресли одну з можливих відповідей.

26. Ось людина, яка тобі добре відома. Вона щось говорить тим, хто сидить на стільцях. Ти серед них. Де ти?

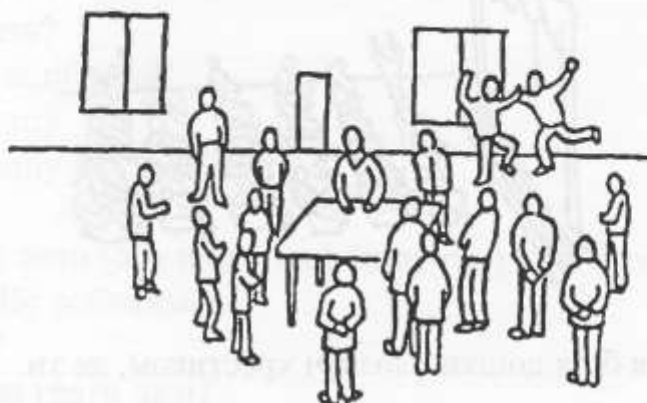
27. Ти багато допомагаєш мамі?

- мало.
- інколи.

Підкресли одну з відповідей.

28. Ці люди стоять біля столу, одна з них щось пояснює. Ти серед тих людей, які слухають. Познач, де ти.

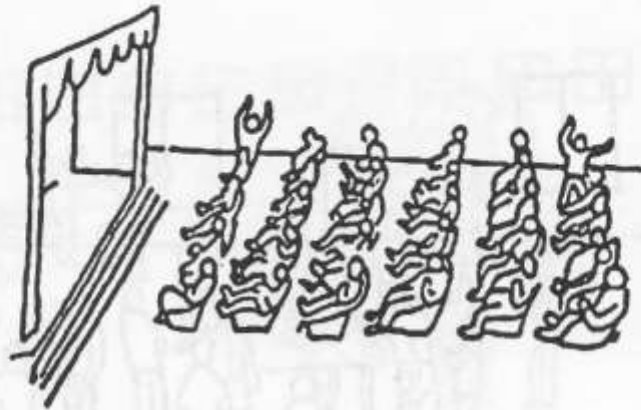
29. Ти і твої товариші на прогулянці. Одна жінка щось пояснює вам. Познач хрестиком, де ти.

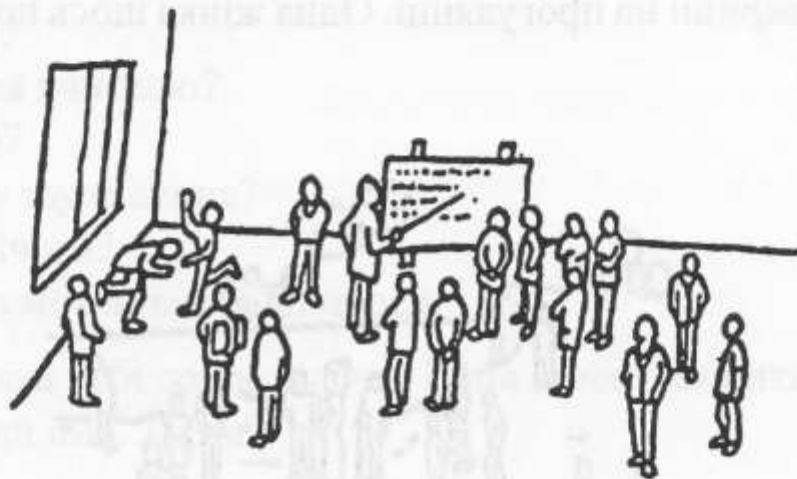
30. Під час прогулянки всі розмістилися на зеленій траві. Познач, де ти.

31. Ці люди дивляться цікаву виставу. Познач хрестиком, де ти.

32. Це пояснення біля дошки. Познач хрестиком, де ти.

33. Один із товаришів глузує з тебе. Що ти робитимеш:

- плакатимеш?
- не звертатимеш уваги?
- сам глузуватимеш із нього?
- образиш або вдариш його?

Підкресли одну з відповідей.

34. Один із товаришів глузує з твого друга. Що ти робитимеш:

- заплачеш?
- не звертатимеш уваги?
- сам поглузуєш із нього?
- образиш або вдариш його?

Підкресли одну з відповідей.

35. Товариш узяв твою ручку без дозволу. Що ти роби́тимеш:

- заплачеш?
- поскаржи́шся?
- кричатимеш?
- спробуєш віді́брати?
- удари́ш його?

Підкреслити одну з відповідей.

36. Ти граєш у лото (або шахи чи в іншу гру) і двічі поспіль програєш. Ти незадово́лений. Що роби́тимеш:

- заплачеш?
- продовжи́ш грати далі?
- нічого не скажеш?
- почнеш сердитися?

Підкресли одну з відповідей.

37. Батько не дозволяє тобі йти на прогулянку. Що ти роби́тимеш:

- нічого не скажеш?
- насупи́шся?
- заплачеш?
- за́протестуєш?
- спробуєш вийти без дозволу?

Підкресли одну з відповідей.

38. Мама не дозволяє тобі йти на прогулянку. Що ти роби́тимеш:

- нічого не скажеш?
- насупи́шся?
- заплачеш?
- за́протестуєш?
- спробуєш вийти без дозволу?

Підкресли одну з відповідей.

39. Учитель вийшов і доручив тобі наглядати за класом. Чи здатен ти виконати це доручення? Напиши нижче.

Додаток Д

ДІВЧАТА	розшир. л розс. ос об. рефле кції	пов. учня . мотива ційні асп. спів. д.	характер на процес ем. на цінн. д.	романти чна	активн на	практич на	глюрістич на	гедоніст ична	альтруіст ична	гностич на	іуністич на	комуніка тивна	естетич на	
														1,00
розвин. процес. особ. рефлексії	1,00	0,50	0,11	0,24	-0,17	-0,06	0,13	-0,18	0,06	-0,07	-0,02	0,33	0,13	0,07
пов. учня. мотивов. рівнем. морал. свідом.	0,50	1,00	0,17	0,17	-0,26	0,16	0,00	-0,36	-0,27	0,09	0,04	0,46	0,07	0,26
характер. спрямов. на інших. люд.	0,11	0,17	1,00	0,18	-0,39	0,07	-0,04	-0,26	-0,01	-0,34	0,17	0,28	0,17	0,29
розвин. процес. емоційн. ідентиф.	0,24	0,17	0,18	1,00	-0,46	0,20	-0,07	-0,44	-0,17	0,20	0,08	0,14	0,14	0,37
романтична	-0,17	-0,26	-0,39	-0,46	1,00	-0,04	0,40	0,31	0,13	-0,19	-0,25	-0,32	-0,51	-0,50
активна	-0,06	0,16	0,07	0,20	-0,04	1,00	0,22	-0,09	-0,19	0,22	-0,04	-0,38	-0,01	-0,06
практична	0,13	0,00	-0,04	-0,07	0,40	0,22	1,00	-0,09	0,16	-0,18	-0,26	-0,61	-0,32	-0,43
глюрістична	-0,18	-0,36	-0,26	-0,44	0,31	-0,09	-0,09	1,00	0,28	-0,20	-0,20	-0,32	-0,25	-0,40
гедоністична	0,06	-0,27	-0,01	-0,17	0,13	-0,19	0,16	0,28	1,00	-0,38	-0,64	-0,01	-0,46	-0,07
альтруістична	-0,07	0,09	-0,34	0,20	-0,10	-0,25	-0,18	-0,20	-0,38	1,00	0,07	-0,01	0,11	-0,07
гностична	-0,02	0,04	0,17	0,08	-0,32	-0,04	-0,26	-0,64	0,07	0,07	1,00	0,26	0,11	0,04
іуністична	0,33	0,46	0,28	0,14	-0,51	-0,01	-0,25	-0,46	-0,01	0,26	0,26	1,00	0,24	0,31
комунікативна	0,13	0,07	0,17	0,14	-0,34	-0,38	-0,32	-0,01	0,11	0,11	0,24	1,00	0,24	0,21
естетична	0,07	0,26	0,29	0,37	-0,50	-0,06	-0,43	-0,40	-0,07	0,04	0,04	0,31	0,21	1,00
орієнт. на себе	-0,10	-0,28	0,02	0,37	-0,15	-0,20	-0,24	-0,26	-0,27	0,21	0,24	0,17	0,09	0,28
орієнт. на оточен.	-0,23	0,14	0,14	-0,27	-0,04	0,19	0,14	0,40	0,01	-0,14	-0,02	-0,07	-0,27	-0,29
фактор Е (агресія)	-0,07	-0,22	-0,09	0,34	-0,15	-0,16	-0,22	-0,02	0,40	-0,14	-0,29	-0,23	0,23	0,18
фактор Б (безобвинув.)	-0,17	-0,16	0,16	-0,09	0,00	0,23	-0,01	0,17	-0,55	0,25	0,47	0,04	-0,17	-0,38
фактор В (зовнішньообвинув.)	0,00	0,15	0,12	-0,11	0,12	-0,20	0,16	0,07	0,06	0,17	-0,05	-0,07	-0,17	-0,29
ставл. до матері	-0,37	-0,45	0,00	-0,05	0,31	-0,22	0,05	0,43	0,08	-0,05	-0,14	-0,32	-0,30	-0,07
ставл. до батька	0,02	-0,30	0,07	-0,10	0,04	-0,18	0,03	-0,06	0,57	-0,06	-0,49	-0,12	0,12	-0,02
ставл. до мат. і батьк до подруг.	0,35	0,28	-0,06	0,15	-0,10	0,25	0,31	-0,28	0,18	0,00	-0,18	0,10	-0,15	0,17
ставл. до братів і сестер	0,25	-0,30	-0,05	0,17	-0,02	-0,33	0,09	0,06	-0,19	0,11	0,37	-0,03	0,16	-0,33
ставл. до бабусі і дідуса	0,09	0,37	0,32	0,17	-0,21	0,21	0,13	-0,38	0,01	-0,15	-0,22	0,42	-0,06	0,53
ставл. до друга, подруги	-0,02	-0,25	0,12	0,04	-0,09	-0,27	0,12	-0,11	-0,17	0,32	0,38	0,00	-0,01	-0,22
ставл. до вчителів і авторитет. доросл.	0,01	-0,13	0,02	0,52	-0,20	0,26	-0,15	0,00	-0,17	-0,13	0,03	0,13	0,29	0,03
допитливість	0,30	0,04	0,04	-0,03	0,13	-0,06	0,09	0,00	0,16	-0,27	0,07	-0,07	0,43	-0,22
домінантність	-0,32	-0,21	-0,11	0,17	0,16	-0,05	-0,25	-0,14	-0,22	0,18	-0,07	0,10	0,24	-0,09
товариськість	-0,13	-0,03	0,05	0,07	0,19	-0,03	0,04	0,07	-0,10	0,32	-0,15	0,08	-0,18	-0,01
відчуженість	-0,07	0,01	-0,10	-0,08	-0,03	-0,16	0,25	-0,15	-0,04	-0,04	0,35	-0,02	-0,09	0,00
соціал. адекватн. повед.	-0,35	-0,43	0,03	0,04	0,02	-0,25	-0,21	-0,11	-0,30	0,23	0,19	0,10	0,22	0,03

орієнтація себе	орієнтація оточен.	фактор Е (агресія)	фактор Б (безобиди нуб.)	фактор В (зовнішні рообиди уб.)	ставл.до матері	ставл.до батька	ставл.до маті Батьки до подруж.	ставл.до братів і сестер	ставл.до і бабусі дідуся	ставл.до і дочки, подруж	ставл.до вчителів і вчителів Т.Доросл.	Долити і вість	Домінант ність	товариш ність	відлучен ість	соціал. декаль. повед.
-0,10	-0,23	-0,07	-0,17	0,00	-0,37	0,02	0,35	0,25	0,09	-0,02	0,01	0,30	-0,32	-0,13	-0,07	-0,35
-0,28	0,14	-0,22	-0,16	0,15	-0,45	-0,30	0,28	-0,30	0,37	-0,25	-0,13	0,04	-0,21	-0,03	0,01	-0,43
0,02	0,14	-0,09	0,16	0,12	0,00	0,07	-0,06	-0,05	0,32	0,12	0,02	0,04	-0,11	0,05	-0,10	0,03
0,37	-0,27	0,34	-0,09	-0,11	-0,05	-0,10	0,15	0,17	0,17	0,04	0,52	-0,03	0,17	0,07	-0,08	0,04
-0,15	-0,04	-0,15	0,00	0,12	0,31	0,04	-0,10	-0,02	-0,21	-0,09	-0,20	0,13	0,16	0,19	-0,29	0,02
-0,20	0,19	-0,16	0,23	-0,20	-0,22	-0,18	0,25	-0,33	0,21	-0,27	0,26	-0,06	-0,05	-0,03	-0,25	-0,25
-0,24	0,14	-0,22	-0,01	0,16	0,05	0,03	0,31	0,09	0,13	0,12	-0,15	0,09	-0,25	0,04	-0,16	-0,21
-0,26	0,40	-0,02	0,17	0,07	0,43	-0,06	-0,28	0,06	-0,38	-0,11	0,00	0,00	0,14	0,07	0,25	-0,11
-0,27	0,01	0,40	-0,55	0,06	0,08	0,57	0,18	-0,19	0,01	-0,17	-0,17	0,16	-0,22	-0,10	-0,15	-0,30
0,21	-0,14	-0,14	0,25	0,17	-0,05	-0,06	0,00	0,11	-0,15	0,32	-0,13	-0,27	0,18	0,32	-0,04	0,23
0,24	-0,02	-0,29	0,47	-0,05	-0,14	-0,49	-0,18	0,37	-0,22	0,38	0,03	0,07	-0,07	-0,15	0,35	0,19
0,17	-0,07	-0,23	0,04	-0,07	-0,32	-0,12	-0,10	-0,03	0,42	0,00	0,13	-0,07	-0,07	0,10	-0,02	0,10
0,09	-0,27	0,23	-0,17	-0,17	-0,30	0,12	-0,15	0,16	-0,06	-0,01	0,29	0,43	0,24	-0,18	-0,09	0,22
0,28	-0,29	0,18	-0,38	-0,29	-0,07	-0,02	0,17	-0,33	0,53	-0,22	0,03	-0,22	-0,09	-0,01	0,00	0,03
1,00	-0,59	0,41	-0,12	0,03	0,28	0,04	-0,19	0,25	-0,07	-0,04	0,15	-0,34	0,28	0,16	-0,18	0,29
-0,59	1,00	-0,15	0,31	0,26	0,15	-0,33	-0,36	-0,18	-0,06	0,02	-0,04	-0,16	0,02	-0,04	0,43	-0,10
0,41	-0,15	1,00	-0,59	0,09	0,11	0,21	-0,39	0,01	-0,30	-0,42	0,26	-0,22	0,16	-0,17	-0,06	-0,11
-0,12	0,31	-0,59	1,00	-0,02	0,15	-0,19	-0,16	0,37	-0,23	0,52	0,11	-0,07	0,02	-0,05	0,32	0,37
0,03	0,26	0,09	-0,02	1,00	0,31	0,03	-0,18	0,04	-0,13	-0,02	-0,51	-0,28	-0,12	0,18	-0,15	-0,25
0,28	0,15	0,11	0,15	0,31	1,00	-0,05	-0,22	0,22	-0,07	0,12	0,04	-0,15	0,27	0,12	0,17	0,37
0,04	-0,33	0,21	-0,19	0,03	-0,05	1,00	0,17	0,09	0,02	-0,02	-0,12	-0,13	-0,16	0,01	-0,40	0,03
-0,19	-0,36	-0,39	-0,16	-0,18	-0,22	0,17	1,00	-0,14	0,64	0,07	-0,06	0,35	-0,23	0,05	-0,29	-0,12
0,25	-0,18	0,01	0,37	0,04	0,22	0,09	-0,14	1,00	-0,47	0,46	0,35	0,28	0,08	-0,08	0,09	0,34
-0,07	-0,06	-0,30	-0,23	-0,13	-0,07	0,02	0,64	-0,47	1,00	-0,14	0,02	0,03	0,11	0,23	-0,35	0,05
-0,04	0,02	-0,42	0,52	-0,02	0,12	-0,02	0,07	0,46	-0,14	1,00	-0,03	0,19	-0,11	0,12	0,24	0,53
0,15	-0,04	0,26	0,11	-0,51	0,04	-0,12	-0,06	0,35	0,02	-0,03	1,00	0,32	0,61	-0,01	-0,03	0,36
-0,34	-0,16	-0,22	-0,07	-0,28	-0,15	-0,13	0,35	0,28	0,03	0,19	0,32	1,00	0,07	-0,08	-0,09	0,02
0,28	0,02	0,16	0,02	-0,12	0,27	-0,16	-0,23	0,08	0,11	-0,11	0,61	0,07	1,00	0,47	-0,35	0,54
0,16	-0,04	-0,17	-0,05	0,18	0,12	0,01	0,05	-0,08	0,23	0,12	-0,01	-0,08	0,47	1,00	-0,61	0,14
-0,18	0,43	-0,06	0,32	-0,15	0,17	-0,40	-0,29	0,09	-0,35	0,24	-0,03	-0,09	-0,35	-0,61	1,00	0,05
0,29	-0,10	-0,11	0,37	-0,25	0,37	0,03	-0,12	0,34	0,05	0,53	0,36	0,02	0,54	0,14	0,05	1,00

Додаток Е

Хлопці	розвин.лі	пов.учня	характ.сп	розвин.л	романти	акізитив	практичн	глорістичн	гедоніст	альтруіст	гностинч	пугністич	комуніка	естетичн
	роцес.ос об.рефле кції	мотивов рівнем.л орал.свід ом.	рямов.на інших.лю д.	роцес.ем оційн.іде нтиф.	чна	на	а	на	ична	ична	а	на	тивна	а
розвин.процес.особ.рефлексії	1,00	-0,35	0,05	0,20	0,19	-0,25	-0,20	-0,24	-0,14	-0,33	0,44	0,28	0,08	0,13
пов.учня.мотивов.рівнем.морал.свідом.	-0,35	1,00	0,15	0,19	-0,01	-0,29	0,07	0,25	0,04	0,40	-0,31	-0,01	0,15	-0,19
характ.спрямов.на інших.люд.	0,05	0,15	1,00	0,43	-0,24	0,20	0,00	-0,26	0,24	-0,09	0,21	0,25	-0,20	-0,11
розвин.процес.емоційн.ідентиф.	0,20	0,19	0,43	1,00	-0,22	0,13	0,04	-0,07	0,08	-0,05	0,02	0,06	0,02	-0,01
романтична	0,19	-0,01	-0,24	-0,22	1,00	-0,08	0,23	0,24	-0,29	0,22	-0,05	-0,46	-0,38	-0,41
акізитивна	-0,25	-0,29	0,20	0,13	-0,08	1,00	0,43	-0,01	-0,05	-0,10	-0,13	-0,06	-0,60	-0,37
практична	-0,20	0,07	0,00	0,04	0,23	0,43	1,00	0,14	-0,26	0,33	-0,59	-0,31	-0,26	-0,59
глорістична	-0,24	0,25	-0,26	-0,07	0,24	-0,01	0,14	1,00	-0,38	0,40	-0,36	-0,42	-0,05	-0,35
гедоністична	-0,14	0,04	0,24	0,08	-0,29	-0,05	-0,26	-0,38	1,00	-0,16	0,00	-0,04	-0,07	0,12
альтруістична	-0,33	0,40	-0,09	-0,05	0,22	-0,10	0,33	0,40	-0,16	1,00	-0,60	-0,08	-0,25	-0,61
гностинчна	0,44	-0,31	0,21	0,02	-0,05	-0,13	-0,59	-0,36	0,00	-0,60	1,00	0,25	1,00	0,42
пугністична	0,28	-0,01	0,25	0,06	-0,46	-0,06	-0,31	-0,42	-0,04	-0,08	0,25	1,00	0,13	0,04
комунікативна	0,08	0,15	-0,20	0,02	-0,38	-0,60	-0,26	-0,05	-0,07	-0,25	-0,04	0,13	1,00	0,51
естетична	0,13	-0,19	-0,11	-0,01	-0,41	-0,37	-0,59	-0,35	0,12	-0,61	0,42	0,04	0,51	1,00
орієнт.на себе	-0,36	0,24	0,30	0,13	-0,04	-0,08	-0,04	0,23	-0,06	0,02	0,02	-0,17	-0,02	0,14
орієнт.на оточен.	-0,23	0,40	0,35	0,07	-0,19	0,26	0,08	0,12	-0,01	-0,15	-0,05	-0,27	-0,01	0,20
фактор Е (агресія)	-0,14	-0,10	0,09	-0,29	-0,01	-0,18	-0,14	0,24	0,01	0,35	-0,10	0,03	-0,09	-0,07
фактор Б (беззобовинув.)	0,14	0,44	0,24	0,44	-0,28	-0,29	0,08	0,10	-0,11	-0,07	0,02	0,23	0,44	0,00
фактор В (зовнішньообвинув.)	-0,24	0,15	-0,21	-0,07	-0,07	-0,37	-0,23	0,20	0,45	0,26	-0,24	-0,09	0,10	0,00
ставл.до матері	0,37	-0,07	-0,19	-0,07	0,52	-0,19	0,18	0,00	-0,14	0,16	-0,02	0,04	-0,30	-0,24
ставл.до батька	0,22	-0,14	-0,35	-0,28	0,38	-0,28	0,18	-0,10	0,10	0,22	-0,23	0,15	-0,03	-0,35
ставл.до мат.і бат.як до подруж.	-0,01	-0,12	-0,30	-0,04	0,24	0,11	0,57	-0,08	0,12	0,22	-0,35	-0,15	-0,24	-0,41
ставл.до братів і сестер	-0,06	0,24	0,00	0,13	0,11	0,03	0,32	-0,08	-0,17	0,32	-0,47	0,26	-0,04	-0,24
ставл.до бабусі і дідуся	0,03	-0,24	-0,24	-0,16	0,01	-0,15	-0,20	-0,26	0,15	-0,33	0,28	-0,04	0,23	0,24
ставл.до друга, подруги	0,15	-0,25	-0,10	0,22	-0,02	0,16	0,23	-0,24	-0,20	-0,05	-0,06	0,25	0,00	-0,08
ставл.до вчителя і авторитет.доросл.	0,04	0,07	0,12	0,17	0,03	0,18	0,28	-0,15	-0,20	0,28	-0,28	0,33	-0,07	-0,34
допитливість	0,20	0,00	-0,07	0,22	-0,01	0,12	0,28	-0,11	-0,25	-0,11	-0,06	0,26	-0,03	-0,06
домінантність	0,01	0,18	-0,09	0,20	-0,22	-0,10	-0,22	-0,31	0,55	-0,32	0,12	0,11	0,10	0,19
товариськість	0,19	-0,20	-0,05	-0,19	-0,08	-0,02	-0,24	-0,40	0,01	-0,40	0,41	0,23	0,17	0,25
відчуженість	0,33	0,00	-0,07	0,03	-0,13	0,03	-0,21	0,13	-0,18	0,10	-0,19	0,32	0,06	0,09
соціал.адекватн.повед.	0,13	0,13	-0,07	0,15	-0,38	0,22	0,09	-0,32	-0,08	-0,06	-0,06	0,46	0,15	-0,01

орієнтація себе	орієнтація оточен.	фактор Е (агресія)	фактор Б (безобиди нув.)	фактор В (зовнішні вообиди ув.)	ставл.до матері	ставл.до батька	ставл.до маті	ставл.до сестер	ставл.до і бабусі	ставл.до і дідуся	ставл.до і друга, подружж.	ставл.до вчителя і авторите т.доросл.	Допитли	Домінант	товарись	відчужен	соціал.а декватн. повед.
-0,36	-0,23	-0,14	0,14	-0,24	0,37	0,22	-0,01	-0,06	0,03	0,15	0,04	0,20	0,01	0,19	0,33	0,13	
0,24	0,40	-0,10	0,44	0,15	-0,07	-0,14	-0,12	0,24	-0,24	-0,25	0,07	0,00	0,18	-0,20	0,00	0,13	
0,30	0,35	0,09	0,24	-0,21	-0,19	-0,35	-0,30	0,00	-0,24	-0,10	0,12	-0,07	-0,09	-0,05	-0,07	0,07	
0,13	0,07	-0,29	0,44	-0,07	-0,07	-0,28	-0,04	0,13	-0,16	0,22	0,17	0,22	0,20	-0,19	0,03	0,15	
-0,04	-0,19	-0,01	-0,28	-0,07	0,52	0,38	0,24	0,11	0,01	-0,02	0,03	-0,01	-0,22	-0,08	-0,13	-0,38	
-0,08	0,26	-0,18	-0,29	-0,37	-0,19	-0,28	0,11	0,03	-0,15	0,16	0,18	0,12	-0,10	-0,02	0,03	0,22	
-0,04	0,08	-0,14	0,08	-0,23	0,18	0,18	0,57	0,32	-0,20	0,23	0,28	0,28	0,28	-0,24	-0,21	0,09	
0,23	0,12	0,24	0,10	0,20	0,00	-0,10	-0,08	-0,08	-0,26	-0,24	-0,15	-0,11	-0,31	-0,40	0,13	-0,32	
-0,06	-0,01	0,01	-0,11	0,45	-0,14	0,10	0,12	-0,17	0,15	-0,20	-0,20	-0,25	-0,11	-0,31	0,01	-0,18	
0,02	-0,15	0,35	-0,07	0,26	0,16	0,22	0,22	0,32	-0,33	-0,05	0,28	-0,11	-0,32	-0,40	0,10	-0,06	
0,02	-0,05	-0,10	0,02	-0,24	-0,02	-0,23	-0,35	-0,47	0,28	-0,06	-0,28	-0,06	-0,06	0,41	-0,19	-0,06	
-0,17	-0,27	0,03	0,23	-0,09	0,04	0,15	-0,15	0,26	-0,04	0,25	0,33	0,26	0,11	0,23	0,32	0,46	
-0,02	-0,01	-0,09	0,44	0,10	-0,30	-0,03	-0,24	-0,04	0,23	0,00	-0,07	-0,03	0,10	0,17	0,06	0,15	
0,14	0,20	-0,07	0,00	0,00	-0,24	-0,35	-0,41	-0,24	0,24	-0,08	-0,34	-0,06	0,19	0,25	0,09	-0,01	
1,00	0,22	0,34	0,15	-0,07	-0,16	-0,31	-0,14	0,13	-0,19	-0,05	-0,19	-0,04	-0,21	-0,13	-0,15	-0,47	
0,22	1,00	-0,17	0,07	-0,26	-0,42	-0,70	-0,37	-0,07	-0,32	-0,29	-0,18	-0,19	-0,07	0,04	0,17	0,09	
0,34	-0,17	1,00	-0,13	0,23	0,04	0,03	-0,21	-0,12	-0,10	-0,36	0,11	0,15	-0,23	-0,14	0,02	-0,26	
0,15	0,07	-0,13	1,00	-0,08	-0,08	-0,15	-0,06	0,11	0,18	0,13	0,01	0,28	0,21	0,00	-0,10	0,18	
-0,07	-0,26	0,23	-0,08	1,00	-0,06	0,29	0,22	0,14	-0,04	-0,13	0,02	-0,06	0,46	-0,10	-0,25	-0,10	
-0,16	-0,42	0,04	-0,08	-0,06	1,00	0,51	0,46	0,17	0,06	0,10	0,02	0,15	0,05	0,06	0,04	-0,19	
-0,31	-0,70	0,03	-0,15	0,29	0,51	1,00	0,53	0,35	0,06	0,25	0,41	0,22	0,18	0,05	-0,09	0,01	
-0,14	-0,37	-0,21	-0,06	0,22	0,46	0,53	1,00	0,46	0,09	0,36	0,11	0,16	0,27	0,15	-0,33	0,07	
0,13	-0,07	-0,12	0,11	0,14	0,17	0,35	0,46	1,00	-0,22	0,40	0,56	0,34	0,13	0,08	0,11	0,31	
-0,19	-0,32	-0,10	0,18	-0,04	0,06	0,06	0,09	-0,22	1,00	-0,22	-0,33	0,07	0,36	0,29	-0,47	0,12	
-0,05	-0,29	-0,36	0,13	-0,13	0,10	0,25	0,36	0,40	-0,22	1,00	0,33	-0,33	0,09	0,29	0,17	0,04	
-0,19	-0,18	0,11	0,01	0,02	0,02	0,41	0,11	0,56	-0,33	0,33	1,00	0,33	-0,05	0,08	0,09	0,49	
-0,04	-0,19	0,15	0,28	-0,06	0,15	0,22	0,16	0,34	0,07	0,09	0,58	1,00	0,33	0,04	-0,12	0,53	
-0,21	-0,07	-0,23	0,21	0,46	0,05	0,18	0,27	0,13	0,36	-0,05	0,10	0,33	1,00	0,39	-0,35	0,45	
-0,13	0,04	-0,14	0,00	-0,10	0,06	0,05	0,15	0,08	0,29	0,29	0,08	0,04	0,39	1,00	-0,12	0,32	
-0,15	0,17	0,02	-0,10	-0,25	0,04	-0,09	-0,33	0,11	-0,47	0,17	0,09	-0,12	-0,35	-0,12	1,00	0,11	
-0,47	0,09	-0,26	0,18	-0,10	-0,19	0,01	0,07	0,31	0,12	0,04	0,49	0,53	0,45	0,32	0,11	1,00	

КОНСПЕКТИ ЗАНЯТЬ

Заняття 1 «Усі разом»

Мета: забезпечення позитивного емоційного фону, почуття комфорту, згуртованості групи; зняття емоційного напруження; розвиток емпатійних здібностей у дітей.

Матеріали: папір, олівці.

Хід заняття

1. Привітання

2. Вправа «Ім'я»

Мета: розвиток комунікабельності. Зняття тривожності, формування позитивної самооцінки, почуття власної неповторності, впевненості, спокою. Діти передають по колу м'яч, називаючи попередніх учасників та додаючи своє ім'я. Дозволяється називатись вигаданим ім'ям - це служить діагностичним симптомом незадоволення собою та низького рівня самооцінки.

3. Гра «Гусениця»

Мета: навчання дітей довіри, забезпечення почуття комфорту.

Ведучий: Діти, зараз ми з вами будемо однією великою гусеницею і будемо усі разом пересуватися по цій кімнаті. Шикуйтеся в ланцюжок, руки покладіть на плечі того, що стоїть попереду. Між животом одного і спиною іншого затисніть повітряну кульку чи м'яч. Нам треба разом пройти по визначеному маршруту.

4. Гра «Добра тварина»

Мета: зняти напруження, формування почуття згуртованості групи.

Учасники стають у коло і беруться за руки. Ведучий тихим таємничим голосом говорить: «Станьте, будь ласка, у коло і візьміться за руки. Ми – одна велика, добра тварина. Давайте послухаємо, як вона дихає! А тепер подихаємо разом! На вдих - робимо крок вперед, на видих - крок назад. А тепер на вдих робимо 2 кроки уперед, а на видих - 2 кроки назад. Вдих - 2 кроки уперед. Видих

- 2 кроки назад. Так не тільки дихає тварина, так само чітко і рівно б'ється її велике

добре серце. Стук - крок уперед, стук - крок назад і т.д. Ми усі беремо подих і стукіт серця цієї тварини собі».

5. Вправа «Слухаємо себе»

Мета: розвиток здатності до релаксації, уміння слухати себе й визначати свій

настрій, уміння діагностувати емоційне самопочуття учасників групи. Школярам пропонують сісти в зручній позі, заплющити очі, розслабитись й прислухатися до себе, ніби зазирнула в себе, й подумати: що кожний відчуває, який у нього настрій. Через кілька хвилину сі учасники групи по черзі розповідають, не розплющуючи очей, про те, як вони почуваються і який у них настрій.

6. Етюд «Усмішка по колу».

Усі беруться за руки і «передають усмішку по колу»: кожний учасник обертається до свого сусіда праворуч і ліворуч і, побажавши йому що-небудь хороше і приємне, усміхається йому, той усміхається наступному сусідові і т. д. При цьому можна «образно ліпити усмішку» й обережно «передавати» її по колу, із рук в руки.

Заняття 2 «Наші емоції»

Мета: забезпечення атмосфери довіри; зняття емоційного напруження, підвищення адаптації в колективі; розвиток уміння розпізнавати емоційні стани інших людей; розвиток почуття співчуття, милосердя, розвиток позитивних емоцій.

Матеріал: набір карток з схематичним зображенням різних емоційних людей, олівці.

Хід заняття

1. Привітання

2. Гра «їстівне-неїстівне»

Мета: зняття втоми і напруження, створення позитивного емоційного тла, атмосфери довіри, забезпечення позитивного емоційного фону; перевірка уваги.

Усі учасники стають у ряд обличчям до ведучого на певній відстані від нього. Ведучий кожному учасникові по черзі називає предмет і кидає невеликий м'яч або м'яку іграшку. Якщо названий предмет їстівний - учасник повинен упіймати м'яч, якщо ні - відбити. За правильну дію - крок вперед.

3. Вправа «Наші емоції»

Мета: розвиток уміння розпізнавати емоційні стани інших людей.

Для виконання вправи тренеріві знадобиться набір із шести карток або плакат зі схематичним зображенням різних емоційних станів людини, наприклад: радість, злість, смуток, провина, спокій. Схематичні зображення різних емоційних станів можна намалювати крейдою на дошці.

Для роботи з картками пропонується серія завдань:

1. Назвати емоційні стани (почуття, настрої), зображені на картках.
2. Розділити аркуш щоденника на 2 половинки і перемалювати схематичні малюнки так, щоб ліворуч були зображення емоційних станів, що дітям подобаються, а праворуч - які не подобаються.

Після виконання завдання діти по черзі називають емоційні стани, зображення яких виявились ліворуч, потім - праворуч, і пояснюють, чому їм подобаються або не подобаються певні емоційні стани.

3. Визначити свій настрій, емоційний стан у цей момент, схематично зобразити його у своєму щоденнику і коротко пояснити причину того або іншого стану.

Під час обговорення різних емоційних станів керівник звертає увагу дітей на особливості експресії обличчя: форма очей і брів, форма губ, положення куточків рота тощо. У процесі виконання вправи психолог - керівник звертає увагу на емоційний стан дітей у групі, констатує наявність підвищеної тривожності в окремих її учасників.

4. Гра «Мій хороший папуга»

Мета: сприяє розвитку почуття емпатії, вміння працювати в групі.

Діти стоять у колі. Потім дорослий говорить : «Діти! До нас у гості прилетів папуга. Він хоче з нами познайомитися і погратися. Як ви думаєте, що ми можемо зробити, щоб він захотів прилетіти до нас знову? Діти пропонують: «Говорити з ним ласкаво», «Навчити його гратися» тощо. Дорослий дбайливо передає комусь з них плюшевого папугу (ведмедика, зайчика). Дитина, одержавши іграшку, повинна пригорнути її до себе, погладити, сказати щось приємне, назвати ласкавим ім'ям і передати (або перекинути) папугу іншій дитині. Гру краще проводити у повільному темпі.

5. Хвилинка відпочинку «Пташка»

Діти уявляють себе птахами, пурхають у блакитному небі, співають і радіють сонечку.

6. Етюд «Усмішка по колу»

Усі беруться за руки і «передають усмішку по колу»: кожний учасник обертається до свого сусіда праворуч і ліворуч і , побажавши йому що-небудь хороше і приємне, усміхається йому, той усміхається наступному сусідові і т. д.

При цьому можна «образно ліпити усмішку» й обережно «передавати» її по колу, із рук в руки.

Заняття 3 «Який я»

Мета: зняття емоційного напруження, формування позитивної самооцінки; усвідомлення своїх позитивних рис; підвищення почуття особистісної значимості; формування альтруїстських форм поведінки, вміння турбуватися про інших.

Матеріал: папір, кольорові фарби.

Хід заняття

1. Привітання.

2. Гра «Хусточка»

Мета: зняття втоми і напруги, створення позитивного емоційного фону.

Учасники групи стають у коло обличчям один до одного. Один із учасників тримає за спиною хустку, яку під музику передає сусіду. А той - далі по колу. Коли музика зненацька замовкає, учасник з хусткою повинен виконати завдання: заспівати, розповісти вірш, станцювати.

3. Вправа «За що мене любить мама?»

Мета: підвищення значимості кожної дитини, усвідомлення своїх позитивних

рис.

Діти сидять по колу. Кожна дитина по черзі говорить усім, за що її любить мама. Якщо виникають труднощі, інші діти можуть допомогти. Підвести дітей до висновку про те, що потрібно уважно ставитися до оточення.

4. Вправа «Який я?»

Мета: формування адекватної самооцінки.

Діти по черзі називають свої позитивні та негативні риси.

5. Гра «Подаруй своє серце»

Мета: діагностика рівня сформованості моральних почуттів.

Матеріал: кольоровий папір, клей.

Запропонувати дітям «подарувати» своє сердечко (паперове) героям, які сподобаються. Можна зробити паперове серце.

6. Вправа «Слухаємо себе»

Мета: розвиток здатності до релаксації, вміння слухати себе й визначати свій

настрій, вміння діагностувати емоційне самопочуття учасників групи. Школярам пропонують сісти в зручній позі, заплющити очі, розслабитись й прислухатися до себе, ніби зазирнула в себе, й подумати: що кожний відчуває, який у нього настрій. Через кілька хвилину всі учасники групи по черзі розповідають, не розплющуючи очей, про те, як вони почуваються і який у них настрій.

7. Етюд «Посмішка по колу»

Усі беруться за руки і «передають усмішку по колу»: кожний учасник обертається до свого сусіда праворуч і ліворуч і, побажавши йому що-небудь хороше і приємне, усміхається йому, той усміхається наступному сусідові і т. д.

При цьому можна «образно ліпити усмішку» й обережно «передавати» її по колу, із рук в руки.

Заняття 4 «Чарівні кульки»

Мета: забезпечення почуття комфорту, зменшення тривоги, розвиток позитивних емоцій; навчання навичок ауто релаксації; встановлення тілесного контакту; формування здатності до емпатії, довіри, співпереживання, співчуття, встановлення довірливих відносин.

Хід заняття

1. Привітання.

2. Вправа «Клубочок»

Мета: тренінг групової взаємодії, встановлення довірливих відносин Діти стоять у колі та передають клубок яскравих ниток кому захочуть, говорячи при цьому добрі побажання. Під час гри утворюється павутинка, яка з'єднає дітей.

3. Гра «Чарівні кульки»

Мета: зняття емоційного напруження.

Діти сидять у колі. Дорослий просить їх закрити очі та зробити з долоньок «човник». Потім він вкладає кожній дитині в долоньки скляну кульку - і дає інструкцію: «Візьміть в долоньки, зігрійте її, складіть долоньки разом, покачайте, подихайте на неї, зігрійте її своїм подихом, віддайте їй частину свого тепла і ласки. Розплющте очі. Подивіться на кульку і тепер по черзі розкажіть про почуття, що виникли у вас під час виконання вправи.

4. Гра «Емоції героїв»

Мета: гра сприяє формуванню емпатії, умінню оцінити ситуації і поведінку оточення.

Дорослий нагадує дітям казку «Червона шапочка». Дитині заздалегідь видаються маленькі картки із зображеннями різних емоційних станів. Дитина відкладає кілька карток, що, на її погляд, відображають емоційний стан героя в різних ситуаціях. Кожна дитина пояснює, у якій ситуації і чому їй здається, що герой був веселий, сумний, пригнічений... У цю гру краще грати або індивідуально, або в малій групі.

Бесіда з дітьми:

- Що б ти відповів герою казки, якби він тебе запитав?

що ти зробив би на місці героя?

- Що ти відчував би, якби герой казки з'явився тут?

Рольове програвання сцен казки.

5. Гра «Срібне копитце»

Мета: гра сприяє як зняттю зайвого м'язового напруження, так і виникненню довірило навколишнього світу, згуртованості дітей.

Ведучий: Уяви собі, що ти - красивий, стрункий, сильний, спокійний, мудрий олень з гордо піднятою головою. На твоїй лівій ніжці - срібне копитце. Як тільки ти тричі стукнеш копитцем по землі, з'являються срібні монети. Вони чарівні, невидимі. З кожною новою монетою ти стаєш добрішим і ласкавішим. І хоча люди не бачать цих монет, вони відчувають доброту, тепло і ласку, що йдуть від тебе. Вони тягнуться до тебе, люблять тебе, ти їм усе більше й більше подобаєшся.

6. Ауторелаксація «Я вітер»

Я - вітер. Я легкий, ніжний, теплий. Я граюся з квітами, я ніжно торкаюся їх пелюсток. Я ховаюся у вітах дерев і шурхоchu листочками. Я вдихаю в себе чисте повітря ланів і стаю сильнішим і добрішим... Мої крила легкі і великі. Я лечу над морем, піднімаюсь високо в гори і співаю на весь голос: «Я - вітер. Я швидкий, сильний, добрий вітер!».

7. Етюд «Усмішка по колу»

Усі беруться за руки і «передають усмішку по колу»: кожний учасник обертається до свого сусіда праворуч і ліворуч і, побажавши йому що-небудь хороше і приємне, усміхається йому, той усміхається наступному сусідові і т. д.

При цьому можна «образно ліпити усмішку» й обережно «передавати» її по колу, із рук в руки.

Заняття 5 «Злість»

Мета: навчальний блок: ігрова корекція агресивності, зняття вербальної агресії; заучування соціально прийнятих норм поведінки за допомогою зворотних зв'язків з ровесниками, встановлення довірливих відносин, стимуляція гуманних почуттів; ауторелаксація.

Матеріали: дзвіночок, піктограми «Злість», «Радість».

Хід заняття

1. Привітання

2. Вправа «Добрий ранок»

Мета: забезпечення позитивної психологічної атмосфери, згуртованості групи.

Ведучий: Я радий вас бачити. Давайте всі разом візьмемося за руки і голосно скажемо один одному: «Доброго ранку!».

3. Вправа «Знайомство з почуттям злості»

Мета: ознайомити з емоцією, вчити розрізняти емоційні стани. Детальний розгляд піктограми «Злість», порівняння її з піктограмою «Радість».

Запитання до дітей:

- Коли буває весело?
- Чому сумно?
- Коли люди сердяться?
- Чому зляться?
- На що схожа злість?
- Яка злість на смак?
- Якого кольору може бути злість?

За командою ведучого «Зло, зло, зло...» кожна дитина своєю мімікою зображує Зло. За командою «Добро» - зображують добру й ласкаву дитину.

4. Казкотерапія «Як злість Олю і Толю в полон піймала»

Дітям читають казку.

Жили собі веселі діти Оля і Толя. Усі їх дуже любили: і мама з татом, і вихователька, і діти в дитячому садку. Але якось вони вийшли гуляти на двір, налетіла раптом звідкілясь зла фея і захопила в полон Олю і Толю. І понесла в

«Королівство Злобландія». Усі, хто потрапляв у те королівство, одразу ставали оттакими (діти показують), злими і некрасивими. І Оля і Толя злими стали, навчилися кусатися, плюватися, битися і навіть ногами копатись. Хто може сказати, чого вони навчилися? І навіть обзиватися вони навчилися? Як ви думаєте, якими словами? Але зла фея ще більше зло для наших малят придумала: Вона повернула їх назад у свій дім, але розчакловувати не стала. І що тут почалося! Оля і Толя на маму зляться. В тата потихеньку комп'ютер ламають. А малят у дитячому садку то образять, то стукнуть, то іграшки забирають. А як ви думаєте, яке ч життя в Олі і Толі настало? Чому? Правильне ви здогадалися, зовсім погане життя в них настало, тому що злим дуже важко живеться на світі.

Але був у Олі і Толі найкращий друг Даня. Вирішив Даня перемогти злу фею

і попросив допомоги у виховательки Тамари Андріївни, і сказала вона: «Зло ти

злом не переможеш, тільки людям нашкодиш». «А чим же мені перемогти зло?» — розгубився Даня. «Злого треба полюбити, щоб про зло він міг забути», — відповіла йому мудра вихователька. От і ми з вами запам'ятаємо ці слова і

пограємо в зачарованих злих Олю і Толю, яких всі разом розчаклуємо.

5. Гра «Змінюємо Олю, змінюємо Толю»

Мета: ігрова корекція агресивності.

Двоє дітей - Оля і Толя - сідають на стільчиках у центрі групи, роблять злі обличчя. Діти по черзі підходять до них, гладять і говорять добрі слова. Оля і

Толя не розчакловуються і не посміхаються. Вихователь пропонує дітям сказати правила, які повинні знати Оля і Толя. Тільки тоді вони розчаклюються:

- жити дружно;
- миритись;
- іграшками ділитись;
- допомагати іншим;
- не ображати дітей.

Діти закріплюють правила.

А якщо вони дуже розсерджені кимось, то вони можуть зробити так (навчальні дії): зім'яти чи порвати якийсь папірець; потупати ногами; пострибати; голосно покричати в «стаканчик для криків»; пом'яти пластилін.

6. «Вправа «Слухаємо себе»

Мета: розвиток здатності до релаксації, вміння слухати себе й визначати свій настрій, вміння діагностувати емоційне самопочуття учасників групи. Школярам пропонують сісти в зручній позі, заплющити очі, розслабитись й прислухатися до себе, ніби зазирнула в себе, й подумати: що кожний відчуває,

який у нього настрій. Через кілька хвилину сі учасники групи по черзі розповідають, не розплющуючи очей, про те, як вони почуваються і який у них настрій.

7. Етюд «Усмішка по колу»

Усі беруться за руки і «передають усмішку по колу»: кожний учасник обертається до свого сусіда праворуч і ліворуч і, побажавши йому що-небудь хороше і приємне, усміхається йому, той усміхається наступному сусідові і т. д.

При цьому можна «образно ліпити усмішку» й обережно «передавати» її по колу, із рук в руки.

Заняття 6 «Злюка»

Мета: навчальний блок: ігрова корекція агресивності, зняття вербальної

агресії: зачування соціально прийнятих норм поведінки за допомогою зворотних зв'язків з ровесниками, встановлення довірливих відносин, стимуляція гуманних почуттів: ауторелаксація.

Матеріали: дзвіночок, піктограми «Злість», «Радість».

Хід заняття

1. Привітання

2. Гра «Море хвилюється»

Мета: визначення емоційного стану й передача його невербальними засобами;

створення позитивного емоційного фону; корекція нетерплячості.

Ведучий повертається до інших і вимовляє слова: «Море хвилюється раз».

На

«три» усі повинні завмерти в незвичайній позі. Відгадує хто і в якому стані він

зобразив.

3. Гра «Злюка»

Мета: ігрова корекція агресивності.

Один з учасників групи сідає на стілець. У руках у нього рушник або легка косинка. Всі інші учасники бігають довкола нього і всіляко дразнять, намагаючись розлютити: кривляються, торкаються його, лоскочуть. Психолог

стежить за тим, щоб діти не допускали образливих слів. Після умовного сигналу злюка перетворюється на добру дитину.

4. Гра «Тух-тібі-дух»

Мета: вироблення навичок зниження негативних емоцій, навчання дітей альтернативних варіантів поведінки в ситуації агресивності.

Ведучий: Я повідомлю вам по секрету особливе слово. Це чарівне заклинання проти поганого настрою, проти образ і розчарувань. Щоб воно подіяло по-справжньому, необхідно зробити ось що. Зараз ви почнете ходити по кімнаті, ні з ким не розмовляючи. Як тільки вам захочеться поговорити,

зупиніться навпроти одного з учасників, подивіться йому в очі й тричі, сердито-пресердито вимовте чарівне слово: «Тух-тібі-дух». Потім продовжуйте ходити по кімнаті. Час від часу зупиняйтеся перед кимось і знову сердито-пресердито вимовляйте це чарівне слово. Щоб чарівне слово подіяло, необхідно говорити його не в порожнечу, а дивлячись в очі людини, що стоїть перед вами. У цій грі закладений комічний парадокс. Хоча діти повинні вимовляти слово «Тух-тібі-дух» сердито, через якийсь час вони не можуть не сміятися.

5. Вправа «Вільне малювання»

Мета: сприяти відтворенню емоційного стану.

Дитина малює свої фантазії. Дорослий допомагає запитаннями, поступово посилюючи позитивне забарвлення елементів.

6. Вправа «Слухаємо себе»

Мета: розвиток здатності до релаксації, вміння слухати себе й визначати свій настрій, вміння діагностувати емоційне самопочуття учасників групи. Школярам пропонують сісти в зручній позі, заплющити очі, розслабитись й прислухатися до себе, ніби зазирнула в себе, й подумати: що кожний відчуває,

який у нього настрій. Через кілька хвилину сі учасники групи по черзі розповідають, не розплющуючи очей, про те, як вони почуваються і який у них настрій.

7. Етюд «Усмішка по колу»

Заняття 7 «Книжка»

Мета: навчання агресивних дітей прийнятих способів вираження гніву, зняття агресії; спрямування руйнівної енергії на досягнення успіхів, орієнтація на стан та почуттів інших дітей, навчання дітей навичок розпізнання різних емоційних станів; формування вміння турбуватися про інших.

Хід заняття

1. Гра «Клейовий дощик»

Мета: вправа сприяє розвитку згуртованості групи.

Діти стають один за одним і тримаються за плечі. У такому положенні вони переборюють різні перешкоди.

1. Піднятися і зійти зі стільця.
2. Проповзти під столами.
3. Обігнути «широке озеро».
4. Пробратися через «дрімучий ліс».
5. Ховатися від «диких тварин».

Протягом усієї вправи діти не повинні відчіплюватися від свого партнера.

2. Гра «Полювання Баби Яги

Мета: вираження гніву прийнятними способами.

Один з учасників групи - Баба Яга. Вона стоїть спиною до інших, : дітей. За сигналом керівника: «День», - баба Яга виходить на полювання. Діти, що залишилися, тікають від неї. Полюючи, Баба Яга усіяко виражає свою злість:

мімікою, жестами, рухами рук тощо. Як тільки їй удається спіймати одного з

учасників гри, керівник дає команду: «Ніч», - що означає, що більше ніхто нікуди не тікає і Баба Яга нікого не ловить, а «вершить розправу» над спійманою жертвою. Тому, хто потрапить їй у руки, вона злостиво повідомляє, що з ним зробить, супроводжуючи розповідь загрозливою жестикуляцією і мімікою. Після цього бранець стає Бабою Ягою і «вихлюпує» свою злість на іншого учасника, якого йому вдається піймати. Психолог стежить за дотриманням учасниками групи правил безпечної гри.

3. Вправа «Тікай, злосте, тікай!»

Мета: зняття агресії.

Діти лежать на килимку по колу. Між ними подушки. Заплющивши очі, вони

починають бити ногами по підлозі, а руками по подушках з криком: «Тікай, злість, тікай». Тривалість — до 3 хв. Потім лягають у позу «зірки» і спокійно

лежать, слухаючи музику.

4. Вправа «Опануй себе»

Мета: самоконтроль і саморегуляція поведінки.

Психолог навчає дітей прийому. Він говорить, що як тільки дитина відчує занепокоєння, то їй хочеться когось стукнути, щось кинути, є дуже простий спосіб довести собі свою силу.: необхідно обхопити долонями лікті і сильно притиснути руки до грудей - ця поза витриманої, сильної духом людини.

5. Гра « Дай мені книжку»

Мета: вибір конструктивних форм досягнення результату.

Психолог пропонує дітям уявити себе в наступній ситуації. Школяр приходить до класу й бачить на столі цікаву книжку. Але вона чужа? Як діяти? Як її отримати? Програють по черзі, парами. Варіанти одержання книги: силою, хитрістю, покупка, прохання, разом. Після програвання усі оговорюють варіанти. Висновок: краще - ввічливо попросити.

6. Гра «Скинь утому»

Мета: зняття напруження, розслаблення.

Діти стають у коло. Керівник пропонує їм широко розставити ноги, зігнути їх

у колінах, трохи зігнути тіло і вільно опустити руки, розправити пальці, схилити голову до грудей. Після цього покачатися в сторони, уперед, назад, а потім різко струснути головою, руками, ногами, тілом, Керівник говорить, звертаючись до кожного: «ти скинув усю утому. Щось ще залишилось? Тоді повтори ще раз.»

7. Етюд «Усмішка по колу»

Усі беруться за руки і «передають усмішку по колу»: кожний учасник обертається до свого сусіда праворуч і ліворуч і, побажавши йому що-небудь хороше і приємне, усміхається йому, той усміхається наступному сусідові і т. д.

При цьому можна «образно ліпити усмішку» й обережно «передавати» її по колу, із рук в руки.

Заняття 8 «Уважність»

Мета: навчання прийомів саморегуляції, вміння володіти собою в ситуаціях, що провокують гнів; закріплення соціально прийнятих норм; розвиток здатності бути уважними до інших; виховання співчуття і терпимості.

Хід заняття

1. Привітання

2. Гра «Маленька примара»

Мета: навчити дітей виплеснути в прийнятій формі гнів.

Ведучий: «Діти! Зараз ми гратимемо роль маленьких добрих примар. Нам захотілось побешкетувати і злегка налякати один одного. За моєю командою ви

будете робити руками такий рух (педагог піднімає зігнуті в ліктях руки, пальці розведені) і вимовити страшним голосом звук «у». Якщо я буду тиха ляскати, ви будете тихо вимовляти «у», якщо я буду голосно ляскати, вибудете-лякати

голосно. Але пам'ятайте, що ми - добрі примари і хочемо тільки злегка пожартувати. Потім педагог ляскає в долоні: «Молодці! Пожартували і досить. Давайте знову станемо дітьми!»

3. «Рубання дров»

Мета: допомогти дітям переключитися на активну діяльність, відчутти свою агресивну енергію і «витратити» її під час гри.

Ведучий: Скажіть, хто з вас хоч раз рубав дрова або бачив, як це роблять дорослі? Покажіть, як потрібно тримати сокиру. У якому положенні повинні знаходитися руки і ноги? Станьте так, щоб навколо залишилося трохи вільного місця. Будемо рубати дрова. Поставте шматок колоди на пеньок, підніміть сокиру над головою і з силою опустіть її. Можна навіть скрикнути: «Ха!».

Для проведення цієї гри можна розбитися на пари і, потрапляючи у певний ритм, по черзі ударяти по одній колоді!

4. «Добра тварина»

Мета: сприяти згуртованості дитячого колективу, навчити дітей розуміти почуття інших, надавати підтримку і співпереживати.

Учасники стають у коло і беруться за руки. Ведучий тихим таємничим голосом говорить: «Станьте, будь ласка, у коло і візьміться за руки. Ми – одна велика, добра тварина. Давайте послухаємо, як вона дихає! А тепер подихаємо разом! На вдих - робимо крок уперед, на видих – крок назад. А тепер На два - робимо 2 кроки уперед, на видих - 2 кроки назад. Вдих – 2 кроки вперед. Видих - 2 кроки назад. «Так не тільки дихає тварина, так само чітко і рівно б'ється її велике добре серце. Стук - крок уперед, стук - крок назад і т.д. Ми усі беремо подих і стукіт серця цієї тварини собі».

5. Вправа «Уважність до інших»

Мета: розвиваються навички самоконтролю, а також уважність до оточуючих.

Один з учасників групи сідає спиною до інших; У цьому варіанті вправи він повинен детально описати вже не зовнішність, а поведінку одного з членів групи. Можна запропонувати описати поведінку дитини протягом сьогоднішнього дня (дня проведення заняття) із усією послідовністю подій. Потім діти міняються. Вправа продовжується, поки не буде описана поведінка кожного учасника групи. Одержуючи оцінку оточення, діти вчаться контролювати свою поведінку.

Заняття 9 «Доброта»

Мета: нейтралізація негативної емоційної енергії, формування адекватних способів реагування; зняття емоційного напруження; закріплення уявлень про добро і доброту, стимулювання до їх втілення, розуміння емоційних станів інших.

Хід заняття

1. Привітання

2. Вправа «Передай почуття»

Мета: зняття емоційного напруження, розуміння емоційних станів інших.

Діти сідають «ланцюжком» (один за одним), пальці ставлять на спину дитини, що сидить попереду. Дитина наприкінці ланцюжка загадує і передає через спину партнеру загадане почуття. Той розпізнає його і передає наступному і т.д. Коли почуття дійде до першої дитини, ведучий запитує її, яке почуття вона одержала, порівнює його з тим почуттям, що було загадане.

3. Вправа «Кулачок»

Мета: вправа сприяє усвідомленню ефективних форм поведінки, поєднанню агрегації і м'язової релаксації. Дайте дитині в руку якусь дрібну іграшку або цукерку і попросіть її міцно стиснути кулачок. Нехай вона потримає кулачок стиснутим, а коли розкриє його, рука розслабиться, і на долоньці буде красива іграшка.

4. Лялька «Бобо»

Мета: нейтралізація негативної емоційної енергії, формування адекватних способів реагування.

Ви, напевно, зауважували, що агресія в дитини поступово накопичується, і, коли їй вдається виплеснути її, вона знову стає спокійною та врівноваженою.

Виходить, якщо дати дитині можливість виплеснути агресію на якийсь об'єкт,

частину проблем, пов'язаних з її поведінкою, буде вирішено. Для цієї мети використовується спеціальна лялька «Бобо». Ця лялька не продається, але ви

можете дуже легко зробити її самі, наприклад, з подушки: пришийте до старої

подушки руки і ноги, зроблені з тканини, зробіть «обличчя» - і лялька готова.

Можна зробити її більш твердою. Для цього зшийте чохол довгастої форми, також прикріпіть до нього «ручки», «ніжки» і «обличчя», набийте щільно ватую

або піском і зашийте. Таку ляльку дитина може спокійно бити і штовхати, зганяючи на ній злість.

Ви, напевно, зауважували, що агресія в дитини поступово накопичується, і, коли їй вдається виплеснути її, вона знову стає спокійною та врівноваженою.

Виходить, якщо дати дитині можливість виплеснути агресію на якийсь об'єкт, частину проблем, пов'язаних з її поведінкою, буде вирішено. Для цієї мети використовується спеціальна лялька «Бобо». Ця лялька не продається, але ви можете дуже легко зробити її самі, наприклад, з подушки: пришийте до старої подушки руки і ноги, зроблені з тканини, зробіть «обличчя» і лялька готова.

Можна зробити її більш твердою. Для цього зшийте чохол довгастої форми, також прикріпіть до нього «ручки», «ніжки» і «обличчя», набийте щільно ватою або піском і зашийте.

Таку ляльку дитина може спокійно бити і штовхати, зганяючи на ній негативні почуття, що накопичилися за день. Безболісно виразивши свою агресію, дитина стає більш спокійною у повсякденному житті.

5. Етюд «Добрий хлопчик»

Зима. Маленька дівчинка гралася снігом і Загубила рукавичку. У неї замерзли пальчики. Це побачив хлопчик. Він підійшов до дівчинки і надів їй на руку свою рукавицю. Рольове програння етюду.

6. Вправа «Гора з пліч»

Мета: ауторелаксація і саморегуляція.

Психолог пояснює учасникам групи, що коли вони дуже утомилися, їм важко, хочеться лягти, а треба ще щось зробити, можна виконати вправу «Гора з пліч».

Для цього потрібно стати, широко розставивши ноги, підняти плечі, відвести їх назад, злегка напружуючи їх і зводячи в лопатках. Після цього потрібно різко опустити плечі, «скинувши гору з пліч». Повторивши цю вправу з дітьми два-три рази, психолог повідомляє, що у випадку, якщо втома велика, вправу потрібно повторити п'ять-шість разів і тоді одразу полегшає.

7. Етюд «Усмішка по колу»

Усі беруться за руки і «передають усмішку по колу»: кожний учасник обертається до свого сусіда праворуч і ліворуч і, побажавши йому що-небудь хороше і приємне, усміхається йому, той усміхається наступному сусідові і т. д.

При цьому можна «образно ліпити усмішку» й обережно «передавати» її по колу, із рук в руки

Заняття 10 «Липучка»

Мета: ігрова корекція агресивності набуття здатності розв'язувати проблеми;

відпрацювання навичок спілкування в можливих конфліктних ситуаціях, виховування доброзичливого ставлення один до одного, бажання чинити добро.

Хід заняття

1. Привітання

2. Гра «Липучка»

Мета: сприяти розвитку уміння взаємодіяти з однолітками, зняттю м'язового напруження, згуртованості дитячої групи.

Усі діти рухаються, бігають по кімнаті, бажано під швидку музику. Двоє дітей, тримаючись за руки, намагаються піймати однолітків. При цьому вони примовляють: «Я - липучка-приставучка, я хочу тебе піймати». Кожну пійману дитину «липучки» беруть за руку, приєднуючи її до своєї компанії. Потім вони усі разом ловлять у свої «тенета» інших. Коли всі діти стануть «липучками», вони під спокійну музику танцюють у колі, тримаючись за руки.

Якщо музичний супровід неможливо здійснити, дорослий задає темп гри, ляскаючи в долоні. У цьому випадку темп, швидкий на початку гри, сповільнюється в міру її проведення.

3. Гра «Як вчинити»

Мета: набуття здатності розв'язувати проблеми, тренінг конструктивних форм

поведінки.

Дітям роздають картки із зображенням різних подій, які вони мають оцінити як позитивні чи негативні, і розставити відповідно біля піктограми доброї чи злої людини.

Бесіда за картинками:

- А як би вчинили ви? ,
- Як можна вчинити інакше?
- Як навчити злого героя робити добрі вчинки?

4. Закріплення правил доброї поведінки

5. Вправа «Опануй себе»

Мета: самоконтроль і саморегуляція поведінки.

Психолог навчає дітей Прийому. Він говорить, що тільки-но дитина відчує, що хочеться когось стукнути, щось кинути, є дуже простий спосіб довести собі свою силу: потрібно обхопити долонями лікті і сильно пригорнути руки.

6. Спільні настільні ігри

Для роботи з агресивними дітьми можуть з успіхом використовуватися різні настільні ігри, що передбачають гру як поодинці, так і спільно. Наприклад, гра

«Конструктор». Дітям пропонується вдвох або втрьох зібрати якусь фігуру з деталей «Конструктора». Під час гри дорослий допомагає дітям вирішити конфлікти й уникнути їх. Після гри можливе програвання конфліктних ситуацій із знаходженням шляхів їх розв'язання. Під час спільних настільних ігор діти опановують навички спільного безконфліктного спілкування.

6. Психом'язове розслаблення під музику

7. Етюд «Усмішка під музику»

Заняття 11 «Обзивалки»

Мета: соціалізація агресії; спрямування руйнівної агресії на досягнення успіхів; орієнтація на емоційний стан інших; розвиток комунікативних і навичок і моральних якостей; розвиток здатності до емпатії.

Хід заняття

1. Вправа «Як ти сьогодні почуваєшся?»

Мета: орієнтація на власний емоційний стан та на стан інших.

Дитині пропонують картки із зображенням дітей у різному настрої, разом з дітьми визначаємо настрій дитини. Вправа на розпізнавання емоцій (наприклад: який настрій у цієї дівчинки, хлопчика?)

2. Дидактична гра «Добери піктограму до настрою»

До малюнків із зображенням тварин і людей у різному настрої діти добирають відповідну піктограму.

3. Гра-тренінг «Різний настрій»

Ведучий читає вірш, діти зображують руками, мімікою відповідний настрій.

Наш Сашко бува веселий,

Коли друзі всі в оселі

Наш Сашко бува сердитий,

Коли чоло його набили.

Наш Сашко сумний буває,

Коли іграшки не має.

Наш Сашко, буває, плаче,

Коли хтось забере м'ячик.

Наш Сашко, бува, хитрує,

Коли фокуси майструє.

А як його насварять -

Він ображений стоїть.

Як незвичне щось побачить,

То дивується одначе.

А як чогось злякається -

У кущі ховається..

4. Гра «Обзивалки»

Мета: зняти вербальну агресію, допомогти дітям виплеснути гнів у прийнятній формі.

Скажіть дітям: «Діти, передаючи м'яч по колу, давайте називати один одного різними необразливими словами (заздалегідь обговорюється умова, якими обзивалками можна користуватися. Це можуть бути назви овочів, фруктів, грибів або меблів). Кожне звертання повинне починатися зі слів: «А ти,..., морквина!»

Пам'ятайте, що це гра, тому ображатися один на одного не будемо. У заключному колі обов'язково варто сказати своєму сусідові що-небудь приємне, наприклад: «А ти,..., — сонечко!» Гра корисна не тільки для агресивних, а й для уразливих дітей. Варто проводити її у швидкому темпі, попередивши дітей, що це тільки гра і ображатися один на одного не варто.

5. Казкотерапія «Івасик-Телесик»

Мета: розвиток моральних навичок, здатності до емпатії; аналізу поведінки в різних ситуаціях.

- Які герої казки вам подобаються?

- Які герої були злими?

- Які почуття ви відчуваєте до Баби Яги?

6. Вправа «Скинь утому»

Мета: ауторелаксація.

Діти стають у вільне коло. Психолог пропонує їм розставити широко ноги, трохи зігнути їх у колінах, зігнути тіло і вільно опустити руки, розправити пальці, схилити голову до грудей, відкрити рот. Після цього спочатку покачатися в боки, уперед, назад, а потім різко струснути головою, руками, ногами, тілом..

Тренер говорить, звертаючись до кожного: «Ти струсив усю утому. Щось ще

залишилось?».

7. Етюд «Усмішка по колу».

Заняття 12 «Мішечок для криків»

Мета: формування конструктивних форм спілкування, навичок самоконтролю

і самопізнання; закріплення прийнятних форм вираження гніву; закріплення моральних уявлень і суджень; розвиток почуття взаємодопомоги, взаємоповаги.

Хід заняття

1. Привітання

2. Вправа «Тренуємо емоції»

Попросіть дитину: *нахмуритись* як осіння хмара, зла чарівниця, розгніваний чоловік; *усміхнутися* як кіт на сонці, саме сонце, Буратіно, хитра лисиця, радісна дитина, ніби ти побачив диво; *позлитись* як дитина, в якої відібрали морозиво. Два барани на мості, людина, яку вдарили; *злякатись*, як дитина, що загубилася в лісі, заєць, який побачив вовка. кошеня, на якого гавкає собака; *втомитися* як тато після роботи, людина, яка підняла важкий вантаж, мурашка, що притягла велику муху; *відпочити* як турист, що зняв з плечей важкий рюкзак, дитина, яка багато попрацювала, допомагаючи мамі; стомлений воїн після перемоги.

3. Вправа «Злюка-зіронька»

Мета: закріплення прийнятних форм вираження гніву.

Хлопчики і дівчатка по черзі сідають на стілець обличчям до всіх. Спочатку зображують «злюку» (дивляться на кожного з незадоволенням, з-під насплених брів, закусивши верхню губу, потім зображують «зірочку» (дивляться лагідно, усміхнено, доброзичливо). Для етюду можна дібрати музику.

4. «Мішечок для криків»

Мета: зняття негативних настроїв і відновлення сил.

По черзі або за бажанням діти підходять до вчителя і якнайгучніше кричать у спеціальний мішечок.

5. Вправа «Білчині окуляри»

Мета: закріплення моральних уявлень і суджень, розвиток почуття взаємодопомоги, взаємоповаги.

Мама прийшла за Дмитриком у дитсадок. Той підскочив до мами і питає: «А

що ти мені принесла?» «Нічого, синку», — відповідає мама «Ага, — образився

хлопчик, — тоді я не піду з тобою» додому, доки ти мені чогось не принесеш», — і побіг гратися далі.

Засмутилася мама, що в неї виріс син егоїст. Іде собі й плаче. Підбігає до неї білочка і каже: «Не плач, Дмитрикова мама, я тобі допоможу. Дмитрик просто ще не навчився розуміти інших і тому ображає їх. А насправді він добрий і розумний хлопчик.» Подякувала мама і повернулася до Дмитрика з окулярами. Зрадів хлопчик, надів окуляри і тут побачив, як він свою маму образив. Пригорнувся Дмитрик до мами, взяв її руки і каже: «Мамочко, я ж не хотів тебе засмутити, я ж тебе дуже люблю». Посміхнулася мама і пробачила синові. Прийшли вони додому. Бабуся зустріла їх і заходилася поратись на кухні А Дмитрик подивився крізь чарівні окуляри і каже: «Бабусю, я бачу, ти дуже

втомилася, сядь, спочинь, а я тобі допоможу на стіл накритий Так приємно стало бабусі, що в неї онук чуйний, що навіть заплакала вона, сльози фартушком витирає. А тут котик прийшов. «Мяу», - сказав і сів у куточку, Дмитрик дав йому молочка. Кіт замуркотів і вдячно потерся об Дмитрикову руку.

Учасники гри хвалять Дмитрика, висловлюють йому своє захоплення та вдячність.

6. Вправа «Попроси іграшку»

Мета: навчити дітей ефективних способів спілкування.

Група поділяється на пари, один з учасників пари (учасник 1) бере в руки якийсь предмет, наприклад, іграшку, зошит, олівець. Інший учасник (учасник 2)

має попросити цей предмет. Інструкція учасникові 1: «Ти тримаєш у руках іграшку (зошит, олівець), що дуже потрібна тобі, але вона потрібна і твоєму приятелеві. Вія буде в тебе її просити. Постарайся залишити іграшку в себе і віддати її тільки в тому випадку, якщо тобі дійсно захочеться це зробити». Інструкція учасникові 2: «Добираючи потрібні слова, постарайся попросити іграшку так, щоб тобі її віддали». Потім учасники 1 і 2 міняються ролями.

7. Етюд «Усмішка по колу»

Усі беруться за руки і «передають усмішку по колу»: кожний учасник обертається до свого сусіда праворуч і ліворуч і, побажавши йому що-небудь хороше і приємне, усміхається йому, той усміхається наступному сусідові і т. д.

При цьому можна «образно ліпити усмішку» й обережно «передавати» її по колу, із рук в руки.

Заняття 13 «Вільне малювання»

Мета: закріплення правил емоційної саморегуляції, навичок зниження негативних реакцій, розвиток уміння виражати емоції в малюнку, розвиток емпатійних здібностей.

Матеріал: папір, повітряні кульки, кольорові фарби.

Хід заняття

1. Привітання.

2. Гра «Танок настрою»

Мета: створення гарного настрою.

Усі діти весело танцюють під веселу музику.

3. Етюд «Уміння прощати»

Мета: вчити способів виходу з негативних станів.

Пропонуємо дітям надути повітряну кульку, розфарбувати її та уявити, що це їхня образа. Треба придумати способи позбавитися від неї: забути, просто усміхнутися, відвернутися, пожартувати з людиною, на яку ображаєшся, поговорити, просто пробачити. Потім треба розплющити очі й показати, як ви

вмієте миритися: подивитися одне одному в очі, усміхнутися, обійняти і сказати слова примирення.

4. Гра «Тух-тібі-тух»

Мета: вироблення навичок зниження негативних емоцій, навчання дітей альтернативних варіантів поведінки в ситуації агресивності.

Ведучий повідомляє дітям чарівне слово – заклинання проти поганого настрою, проти образ і розчарувань. Але щоб воно подіяло по-справжньому, необхідно зробити наступне. Зараз ви почнете ходити по кімнаті, ні з ким не розмовляючи. Як тільки вам захочеться поговорити, зупиніться навпроти одного з учасників, подивитися йому в очі і тричі сердито-пресердито вимовте чарівне слово «Тух-тібі-тух». Потім продовжуйте ходити по кімнаті і час від часу зупиняйтеся перед кимось і знову вимовляйте чарівне слово. Щоб чарівне слово подіяло, необхідно говорити його, дивлячись в очі людини, що стоїть перед вами.

5. Вправа «Скринька образ»

Мета: навчити дітей самоконтролю.

Пропонуємо уявити свою образу, неприємні почуття, події і зробити її з аркуша паперу, розфарбувати, а потім вигадати спосіб, як її знищити. Учні рвуть свою образу, а потім кладуть її в скриньку образ, яку ми згодом знищимо, щоб їх не стало взагалі.

6. Вільне малювання

Мета: розвиток уміння виражати емоції в малюнку, сприяти виникненню емоційних переживань.

Діти малюють малюнки і розповідають про них. Потім дарують друг другу.

7. Етюд «Усмішка по колу»

Усі беруться за руки і «передають усмішку по колу»: кожний учасник обертається до свого сусіда праворуч і ліворуч і, побажавши йому що-небудь хороше і приємне, усміхається йому, той усміхається наступному сусідові і

т. д.

При цьому можна «образно ліпити усмішку» й обережно «передавати» її по колу, із рук в руки

Заняття 14 «Жужа»

Мета: позитивне підкріплення здатності розв'язувати проблеми соціально прийнятними методами; закріплення моральних уявлень, розвиток почуття взаємодопомоги, взаємоповаги; розвиток доброзичливості, довіри до людей.

Хід заняття

1. Привітання

2. Вправа «Чарівний мішечок»

Мета: згрупування дитячого колективу

Перед цією грою необхідно обговорити з дитиною, який у неї зараз настрій, що вона відчуває, може, вона образилася на когось. Потім дитині пропонується скласти в чарівний мішечок всі негативні емоції: злобу, образу, сум тощо. І дорослий теж складає в цей мішечок свої негативні емоції. Цей мішок - викинути. А з іншого «чарівного» мішка взяти позитивні емоції, які захоче дитина, а потім намалювати їх.

3. Вправа «Жужа»

Мета: навчати агресивних дітей бути менш уразливими, дати їм унікальну можливість подивитись на себе очима оточуючих, побути на місці того, кого вони самі кривдять, не задумуючись про це.

«Жужа» сидить на стільці з рушником в руках. Всі інші бігають навколо неї, кривляються, дражняться, торкають її. «Жужа» терпить, але коли усе це набридає, вона підходить і починає ганятися за кривдниками, намагаючись піймати того, хто скривдив її найбільше, він і буде «Жужею». Дорослий повинен стежити, щоб «дражники» не були занадто образливими.

4. Вправа «Разом»

Мета: розвивати навички співпраці в парах і трійках, навчити дітей довіряти один одному.

Скажіть: «Розбийтеся на пари і ляжте на підлогу один навпроти одного.

Лягти потрібно на живіт так, щоб ваша голова була поруч з головою партнера.

Покладіть м'яч між вашими головами. Тепер вам потрібно його підняти і встати

самим. Ви можете торкатися м'яча тільки головами. Піднімаючись, підведіться

спочатку на коліна, а потім на ноги. Пройдіться по кімнаті.». Для дітей 4-5 років правила спрощуються: наприклад, у вихідному положенні не можна лежати, а сидіти навпочіпки або стояти на колінах.

5. Етюд «Я - вітер»

Я - вітер. Я легкий, ніжний, теплий. Я граюся з квітами, я ніжно торкаюся їх пелюсток. Я ховаюся у вітах дерев і шурхоchu листочками. Я вдихаю в себе чисте повітря ланів, лісів і стаю сильнішим...

6. «Усмішка по колу»

Усі беруться за руки і «передають усмішку по колу»: кожний учасник обертається до свого сусіда праворуч і ліворуч і, побажавши йому що-небудь хороше і приємне, усміхається йому, той усміхається наступному сусідові і т. д.

При цьому можна «образно ліпити усмішку» й обережно «передавати» її по колу, із рук в руки.

Заняття 15 «Очі в очі»

Мета: закріплення конструктивних навичок спілкування, самоусвідомлення і

самоконтролю поведінки, моральних уявлень; формування альтруїстичних почуттів у дітей.

Хід заняття

1. Привітання.

2. Вправа «Очі в очі»

Мета: розвивати в дітях почуття емпатії, налаштувати на спокійний лад.
 Ведучий: Діти, візьміться за руки зі своїм сусідом по парті. Дивіться один одному в очі і спробуйте мімікою передати різні стани: «я сумую», «мені весело», «давай гратися», «я сердитий», «не хочу ні з ким розмовляти» тощо. Після гри обговоріть з дітьми, які стани передавалися, які з них було легко відгадувати, а які важко.

3. Гра «Як вчинити?»

Мета: закріплення конструктивних навичок спілкування.

Демонструють картки із зображенням проблемних ситуацій, а діти називають

варіанти відповідей, як вчинили б вони в цій ситуації і чому саме так.

Дітей ознайомлюють з ситуацією:

Ситуація	Варіанти поведінки	Наслідки
Дмитро без дозволу взяв мою машинку	а) штовхнути і забрати машинку; б) вдарити і забрати; в) забрати машинку і натомість забрати щось у нього; г) сказати виховательці; д) попросити його повернути машинку	Дмитро мене штовхне у відповідь; вдарить мене; ми посваримось і поб'ємось тощо.

4. Вправа «Герої добрі і злі»

Дітям роздаються назви казкових героїв, яких треба розділити на добрих і злих. Баба Яга, Попелюшка, Карабас-Барабас, Дюймовочка, Вовк, Змій Горинич, Крокодил Гена, Лікар Айболит. Коза-Дерева, Чебурашка, Шапокляк.

5. Етюд «Подаруй доброту»

Уявіть собі, що від вашого теплового подиху в ваших долоньках з'явилась маленька тепла іскорка доброти, вона зростає і стає більшою і більшою ї, як

квіточка на чарівній галявині, і всі, хто її торкається стають добрими. Запитання: якого вона може бути кольору, яка вона на дотик, яка вона може бути, коли її торкаються, яка вона на смак і на запах, як вона звучить? Добрі слова - як різнокольорові кульки. Це завжди свято. Вони схожі на красу, на квіти, на сонечко. Це тепло і ласка. Це найкраща в світі музика. Від неї стають спокійними і сильними. Давайте подаруємо її один одному.

6. Етюд «Усмішка по колу»

Усі беруться за руки і «передають усмішку по колу»: кожний учасник обертається до свого сусіда праворуч і ліворуч і, побажавши йому що-небудь хороше і приємне, усміхається йому, той усміхається наступному сусідові і т. д.

При цьому можна «образно ліпити усмішку» й обережно «передавати» її по колу, із рук в руки.

Корекція агресивної поведінки молодших школярів

Корекційно - розвивальна програма

Програма спрямована на розвиток емоційно-вольової сфери дитини молодшого шкільного віку. Вона сприяє зниженню агресивних тенденцій та емоційного напруження у дітей, розвиває здатність усвідомлювати емоційні стани інших людей та вміння адекватно позиціонувати власний, формуванню в учнів навичок самоконтролю, засвоєнню правил групової взаємодії, навчання основ комунікативних форм поведінки та основ комунікації, розвитку емпатійних здібностей.

Групові заняття проводяться в ігровій формі, тому що ігрова діяльність вчить молодших школярів керувати своєю поведінкою та через взаємодію з ровесниками розширює можливості кожної дитини. Ігри, вправи, етюди, ауторелаксаційні прийоми різного ступеня інтенсивності створюють чудові умови для фізичного та емоційного розвантаження, засвоєння знань. Програма здійснюється практичним психологом та педагогами спеціальних

загальноосвітніх шкіл-інтернатів у рамках профілактичної та корекційної роботи.

Мета програми: психокорекція агресивних тенденцій у поведінці молодших школярів.

Завдання програми:

1. Зниження дитячої агресивності та емоційного напруження засобами ігрової діяльності.
2. Розвинути у дітей здібності адекватно сприймати себе та інших людей; усвідомлювати емоційні стани іншої особистості та вміння адекватно позиціонувати власний.
3. Регуляція соціальних відносин дітей.
4. Формування навичок адекватної самооцінки й самоконтролю.
5. Навчання основ ауто релаксації; конструктивних форм поведінки та основ комунікації; прийнятих форм вираження гніву, технік контролю над негативними емоційними станами.
6. Формування в дітей моральних якостей.

Загальна структура заняття

Кожне заняття організовується за такою схемою.

1. Ритуал вітання (під час цього етапу школярі називають своє ім'я, вчаться робити один одному компліменти, визначають свій емоційний стан; використовуються вправи на створення довірчої атмосфери в групі).

2. Рефлексія / розминка (налаштування групи на співпрацю, активізація групи, зняття напруження).

3. Основна частина (вправи на зниження агресивності, розвиток уміння правильно і гнучко спілкуватися з однолітками; довільності поведінки дітей; вироблення негативного ставлення до агресивних дій, формування позитивної самооцінки).

4. Рефлексія (зняття зайвого емоційного напруження).

5. Ритуал прощання (усвідомлення себе частиною групи, зворотній зв'язок,

прощання).

Організація занять: заняття проводяться 3 рази на тиждень. Кількість занять - 15. Тривалість занять – 25-30 хв. Кількість дітей у групі – 6-8 осіб.

Очікувані результати: у дітей, які відвідували заняття повинні покращитися стосунки з однолітками, зменшитися прояви агресивної, конфліктної поведінки, недовіри до людей, ворожості; створитися позитивний емоційний фон у школі.

Загальна частина програми:

I. Орієнтувальний блок (4 заняття).

II. Реконструктивно-формуєчий блок (8 занять).

III. Закріплювальний блок (3 заняття).

Завдання орієнтувального блоку занять: забезпечення позитивного емоційного фону, почуття комфорту, згуртованості групи, зниження емоційного напруження дітей; емоційне усвідомлення в учнів навичок самоконтролю, самооцінки; встановлення довірливих відносин.

Завдання реконструктивно-формуєчого блоку: формування вміння розуміти емоційний стан іншої людини й регулювати свій; ігрова корекція агресивної поведінки дітей, нейтралізація негативної емоційної енергії; набування дітьми конструктивних форм поведінки й нового досвіду спілкування.

Завдання закріплювального блоку: закріплення правил емоційної саморегуляції, розвиток емпатійних здібностей; позитивне підкріплення здатності розв'язувати проблеми соціально-адаптованими методами.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ЗАНЯТЬ

Орієнтувальний блок

Заняття 1 «Усі разом» (одне заняття)

Заняття 2 «Наші емоції» (одне заняття)

Заняття 3 «Який я» (одне заняття)

Заняття 4 «Чарівні кульки» (одне заняття)

Реконструктивний блок

Заняття 5 «Злість» (одне заняття)

Заняття 6 «Злюка» (одне заняття)

Заняття 7 «Книга» (одне заняття)

Заняття 8 «Уважність» (одне заняття)

Заняття 9 «Доброта» (одне заняття)

Заняття 10 «Липучка» (одне заняття)

Заняття 11 «Обзивалки» (одне заняття)

Заняття 12 «Мішечок для криків» (одне заняття)

Закріплювальний блок

Заняття 13 «Вільне малювання» (одне заняття)

Заняття 14 «Жужа» (одне заняття)

Заняття 15 «Очі в очі» (одне заняття)

КОНСПЕКТИ ЗАНЯТЬ

Заняття 1 «Усі разом»

Мета: забезпечення позитивного емоційного фону, почуття комфорту, згуртованості групи; зняття емоційного напруження; розвиток емпатійних здібностей у дітей.

Заняття 2 «Наші емоції»

Мета: забезпечення атмосфери довіри; зняття емоційного напруження, підвищення адаптації в колективі; розвиток уміння розпізнавати емоційні стани інших людей; розвиток почуття співчуття, милосердя, розвиток позитивних емоцій.

Заняття 3 «Який я»

Мета: зняття емоційного напруження, формування позитивної самооцінки; усвідомлення своїх позитивних рис; підвищення почуття особистісної значимості; формування альтруїстських форм поведінки, вміння турбуватися про інших.

Заняття 4 «Чарівні кульки»

Мета: забезпечення почуття комфорту, зменшення тривоги, розвиток позитивних емоцій; навчання навичок ауто релаксації; встановлення тілесного контакту; формування здатності до емпатії, довіри, співпереживання, співчуття, встановлення довірливих відносин.

Заняття 5 «Злість»

Мета: навчальний блок: ігрова корекція агресивності, зняття вербальної агресії; заучування соціально прийнятих норм поведінки за допомогою зворотних зв'язків з ровесниками, встановлення довірливих відносин, стимуляція гуманних почуттів; ауторелаксація.

Заняття 6 «Злюка»

Мета: навчальний блок: ігрова корекція агресивності, зняття вербальної агресії; заучування соціально прийнятих норм поведінки за допомогою зворотних зв'язків з ровесниками, встановлення довірливих відносин, стимуляція гуманних почуттів; ауторелаксація.

Заняття 7 «Книжка»

Мета: навчання агресивних дітей прийнятих способів вираження гніву, зняття агресії; спрямування руйнівної енергії на досягнення успіхів, орієнтація на стан та почуттів інших дітей, навчання дітей навичок розпізнання різних емоційних станів; формування уміння турбуватися про інших.

Заняття 8 «Уважність»

Мета: навчання прийомів саморегуляції, вміння володіти собою в ситуаціях, що провокують гнів; закріплення соціально прийнятих норм; розвиток здатності бути уважними до інших; виховання співчуття і терпимості.

Заняття 9 «Доброта»

Мета: нейтралізація негативної емоційної енергії, формування адекватних способів реагування; зняття емоційного напруження; закріплення уявлень про добро і доброту, стимулювання до їх втілення, розуміння емоційних станів інших.

Заняття 10 «Липучка»

Мета: ігрова корекція агресивності набуття здатності розв'язувати проблеми; відпрацювання навичок спілкування в можливих конфліктних ситуаціях, виховування доброзичливого ставлення один до одного, бажання чинити добро.

Заняття 11 «Обзивалки»

Мета: соціалізація агресії; спрямування руйнівної агресії на досягнення успіхів; орієнтація на емоційний стан інших; розвиток комунікативних і навичок і моральних якостей; розвиток здатності до емпатії.

Заняття 12 «Мішечок для криків»

Мета: формування конструктивних форм спілкування, навичок самоконтролю і самопізнання; закріплення прийнятних форм вираження гніву; закріплення моральних уявлень і суджень; розвиток почуття взаємодопомоги, взаємоповаги.

Заняття 13 «Вільне малювання»

Мета: закріплення правил емоційної саморегуляції, навичок зниження негативних реакцій, розвиток уміння виражати емоції в малюнку, розвиток емпатійних здібностей.

Матеріал: папір, повітряні кульки, кольорові фарби.

Заняття 14 «Жужа»

Мета: позитивне підкріплення здатності розв'язувати проблеми соціально прийнятними методами; закріплення моральних уявлень, розвиток почуття взаємодопомоги, взаємоповаги; розвиток доброзичливості, довіри до людей.

Заняття 15 «Очі в очі»

Мета: закріплення конструктивних навичок спілкування, самоусвідомлення і самоконтролю поведінки, моральних уявлень; формування альтруїстичних почуттів у дітей.

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ
АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ**

Дітей треба заохочувати до активності, самостійності, ініціативних дій, хвалити за наполегливість, вміння відстояти себе та інших, зміцнювати їх віру у власні сили. У спілкуванні з агресивними дітьми треба виявляти чималу стриманість, пам'ятаючи, що малі забіяки, тероризуючи інших, самі страждають від власної впертості, гнівливості, роздратованості. Цим дітям потрібно дати зрозуміти, що дорослий - їхній союзник у розв'язанні внутрішніх проблем. Діти повинні переконатися, що їх люблять. Тактовно і послідовно навчайте дітей самоконтролю, внутрішній зібраності і витриманості. Переключайте активність агресивної дитини в конструктивне русло, вивчайте її зацікавлення і схильності [7].

Правила роботи з агресивними дітьми:

- Бути уважним до потреб дитини.
- Демонструвати модель неагресивної поведінки.
- Бути послідовним у покараннях дитини, карати за конкретні вчинки.
- Покарання не повинні принижувати дитину.
- Навчати прийнятних способів вираження гніву.
- Давати дитині можливість виявити гнів безпосередньо після фруструючої події.
- Розвивати здатність до емпатії.
- Розширювати поведінковий репертуар дитини.
- Відпрацювати навички реагування в конфліктних ситуаціях.
- Учити брати відповідальність на себе.

Таким чином, робота педагогів, психологів з цією категорією дітей повинна відбуватися в трьох напрямках: робота з гнівом; навчання агресивних дітей прийнятних способів вираження гніву; навчок розпізнавання і контролю, умінню володіти собою в ситуаціях, що провокують вибухи гніву; формування здатності до емпатії, довіри, співчуття, співпереживання тощо.

ДОДАТКОВИЙ ЕЛЕМЕНТ ПРОГРАМИ

Допоміжний теоретичний матеріал для користувачів програми

Агресивні діти

Підвищена агресивність дітей являється однією з найбільш поширених проблем в дитячому колективі. Вона тривожить не тільки педагогів, але й батьків. Ті чи інші форми агресії характерні для більшості дошкільників. Практично всі діти сваряться, б'ються, обзиваються і т.д. Зазвичай, з засвоєнням правил та норм поведінки такі безпосередні прояви дитячої агресивності поступаються місцем більш миролюбним формам поведінки. Але в певній категорії дітей агресія, як стійка форма поведінки, не тільки зберігається, але й розвивається, трансформується в стійку якість особистості.

Як результат, знижується продуктивний потенціал дитини, звужується потенціал спілкування, деформується особистісний розвиток. Агресивна дитина приносить масу проблем не тільки оточуючим, але й самій собі.

1. У психологічних дослідженнях описуються рівні агресивної поведінки та впливаючі на неї фактори [18].
2. Серед цих факторів виділяються:
  - особливості сімейного виховання;
  - взірці агресивної поведінки, які дитина спостерігає на телеекрані або з боку однолітків, дорослих;
  - рівень емоційної напруги, викликаний екологічними катастрофами, алкоголізмом та соціально-економічними катаклізмами тощо.
3. Звичайно, що всі ці фактори викликають агресивну поведінку, яка в подальшому стане характерологічною рисою далеко не у всіх дітей, а тільки певної частини. В одній і тій же сім'ї в однакових умовах виховання виростають різні за ступенем агресивності діти. Дослідження науковців свідчать[18], що агресивність, яка зароджувалась і не отримувала корекційного впливу в дитинстві, залишається стійкою рисою та зберігається протягом подальшого життя людини. Уже в дошкільному віці складаються певні внутрішні передумови, що впливають на появу агресивності. Діти, які

схильні до насилля, суттєво відрізняються від своїх позитивно налаштованих, але «захищаючих свої території» однолітків не тільки за своєю зовнішньою поведінкою, але й за своїми психологічними характеристиками.

Агресивна поведінка дошкільника приймає різноманітні форми. Це може бути:

- вербальна агресія (дурень, жир-трест);
- сварка із-за цікавої іграшки, або головної ролі в грі;
- невербальна агресія – стусани, ізоляція, ігнорування .

У той же час в деяких дітей спостерігаються агресивні дії, що не мають якої-небудь цілі під собою, а направлені виключно для нанесенням шкоди іншому (хлопчик штовхає дівчинку в калюжу та сміється над її сльозами). Фізичний біль, або приниження однолітка викликають у таких дітей задоволення, а агресія виступає при цьому як самоціль. Подібна поведінка є свідченням схильності дитини до ворожості та жорстокості, що викликає тривогу. Але є тривожно налаштовані діти, які можуть, на перший погляд, виглядати як «агресори», хоча їхня агресивність спричинена надмірним емоційним напруженням і покликана скоріше захистити свою територію, свої інтереси, ніж викликана бажанням дошкулити іншому. Це агресія, що виникла внаслідок «нерозуміння» мотивації, що керує вчинками інших. Тривожна дитина упереджено бачить у вчинках інших ворожість до себе, а тому готується до захисту територій, на які ніхто не посягає насправді.

Такі діти практично не відрізняються від своїх пацифіських однолітків за рівнем розвитку інтелекту. Основна проблема цих дітей знаходиться у сфері комунікативних відношень з однолітками. У дошкільному віці ще не пізно прийняти своєчасні міри для зупинення розвитку агресивних тенденцій. Ці міри повинні бути направлені не на емоційний катарсис, не на підвищення самооцінки, не на розвиток комунікативних навичок або ігрову діяльність, а на подолання внутрішньої ізоляції, на формування здатності бачити і розуміти інших.

